

Den tabte tids lyriske smerte

Af Jens Peter Bregnballe

8. semesteropgave ved Danmarks Biblioteksskole, Aalborg afdeling.

© Jens Peter Bregnballe, 12. Maj 1997. (udkast 5.maj)

Hold: 93.2.

Vejleder: Leif Emerek

Skrevet i tekstbehandlingsprogrammet Microsoft Word 6.0

Sat med Times New Roman 12 punkter

DK 5: 80.1 og 12

Emneord: Tiden, litteraturteori, Vitalisme, Marcel Proust, Henri Bergson.

Note til forsideillustrationen.

Dante Gabriel Rossetti

La Pia de' Tolomei. 1868-80.

Olie på lærrede, 41 ½ x 47½ tommer eller 105,4x120,6 cm.

Spencer Museum of Art, University of Kansas

Den prærafaelitiske maler Dante Gabriel Rossetti arbejdede på maleriet i 12 år, hvilket er fordybelse, der i særdeleshed minder om Proust's fordybelse i kunsten. Pia de' Tolomei blev gift med Toscanas ledende Guelfere, Nello d'Inghiramo dei Panocchieschi, og blev af ham indespærret i en borg i Maremma, et malariaområde nær Siena. Her døde hun - enten af feber eller forgivet af gift af hendes mand i 1295. Motivet angives - begrundet eller ubegrundet - enten at have været skinsyge eller blot ægtemandens ønske om at gifte sig med en anden. Emnet er fra Dante Alighieri's "Den guddommelige komedie" - "Skærsilden", femte sang, Antepurgatoriet: Dræbte uden absolution, linierne 133-136. Pia når kun i nogle få, indholdstunge verslinjer at tale om sin ulykkelige skæbne, før Dante går videre. Disse linier er indskrevet i maleriets foreløbige ramme - i Rossetti's oversættelse:

I Rossetti's oversættelse:

Remember me who am La Pia;
me Siena, me Maremma, made, unmade.
This in his inmost heart well knoweth he
With whose fair jewel I was ringed and wed.

I dansk oversættelse lyder verset:

Vil du da huske paa mig; jeg er Pia.
Siena fostred mig, Maremma vog mig;
det ved han bedst, der fæsted mig til brud
og satte sin juvelring paa min finger.

Man oplever stemningen af sørgmodighed og fortrydelse i hendes øjne, et sært udtryk af uforklarlig sorg og træthed. Figentræet er et symbol på frugtbarheden, en ironisk kommentar til La Pia's situation. Den giftige efeu er symbol på døden i livet. De flagrende råger henviser til Rossetti's digt *Sunset Wings* skrevet i 1871, som omhandler forandret kærlighed, der aldrig kan genleves. Soluret med den William Blake lignende engel og lykkehjulet refererer til forandring og forgangen tabt tid, brevene fra hendes mand ligeså. Rosenkransen og bibelen er en allusion til fangens navn "den fromme" (Pious). Stemningen af søvnagtig besynderlig uforklarlig introspektion er den samme, som Proust forsøger at give videre med "På sporet efter den tabte tid". [\[1\]](#)

Tidens slid

Ringen , du bær´ på din finger, bli´r alt som årene svinder tyndere indefra, og dråben, der falder og falder, udhuler sagtelig stenen, og plovskærets smedede krumning svinder umærkeligt ind, mens det drager sin fure i mulden: alle har set, at befærdede, stensatte gader og veje mærkes af fodtrin, og mangesteds rækker ved byernes porte bronzestatuer mod os en højre hånd, der næsten afslidt af vandrendes kys eller andagtsfuld berøring, det ved vi, medens den nidske natur har nægtet os evnen at følge, hvilke enkelte dele, der mistes hvornår og hvorledes.

Lukrets (94- 55 f. v. t.) [\[2\]](#)

Uendeligheden

Ensomme høj, du var mig altid kær og kær mig denne hæk, der udstænger så stort et horisontens rum. Med undren tænker jeg på disse vidder af grænseløs og overmenneskelig tavshed og ro, der næsten skræmmer hjertet. Og når jeg hører vindens sus i løvet, stiller jeg denne stemme op imod den endeløse stumhed, og jeg mindes de svundne tider og det nu, der lever og toner om mig. Sådan drukner tanken i dette dyb af evighed. Hvor sødt at lide skibbrud i et hav som dette.

Giacomo Leopardi (1798 - 1837) [\[3\]](#)

Fortiden og litteraturen

Hvorledes skulle optegnelses-litteraturen have nogen som helst værdi, da det jo er bag de små ting som de, den optegner, virkeligheden rummes (storheden i den fjerne støj fra en flyvemaskine, i linien af Saint-Hilaires kirketårne, fortiden i smagen af en sandkage o.s.v.), og da disse ting er uden betydning i sig selv, hvis man ikke uddrager virkeligheden af dem.

Marcel Proust (1871-1922) [\[4\]](#)

Indholdsfortegnelse.

Abstract / referat.

Indledning.

Metode:

- Hvorfor læse Bergson og Proust.
- Komposition.
- Læsningens redskaber.
- Litteratursøgning.

1. Del. Henri Bergson

Bergson's tidsbegreb:

- Det kvalitativt umålelige og det kvantitativt målelige eller opgøret med psykofysikerne.
- Den indre tid og rumliggørelsen eller tidsløbet.

Inspirationskilderne til Bergsons tænkning:

- Augustin Aurelius' gåde eller tiden som eksistentiel akt.
- Immanuel Kant og tiden som anskuelsesform.
- Den medicinske fysiologis indflydelse på Bergson.

Udsigelsens umulighed, symbolteorien, bevidsthedens ubestemthed; erindringen mellem drøm og handling.

2.del. Marcel Proust.

Prousts nostalgi.

Skitse til poetikkens konsekvenser for fortællingens form.

Tid, litteratur og verden.

Hvorfor læse Proust - en konklusion.

Anvendt litteratur:

- Faglitterære monografier.
- Faglitterære tidsskriftsartikler.
- Grå litteratur.
- Skønlitteratur.
- Film.
- Internetdokumenter.

Slutnoter.

Abstract / referat:

Opgaven er en videnskabs- og filosofi- historisk redegørelse for Henri Bergsons tidsbegreb. Der gøres rede for begrebets indflydelse på Marcel Prousts "På sporet efter den tabte tid", og på Prousts udvikling af en poetik - en romanens teori. Der gives eksempler på hvilke konsekvenser denne poetiks bestemmelser har for romanens form. Idehistorisk perspektiveres de behandlede tekster, hvilket bestemmer dem som moderne, afstedkommet af en voldsom samfundsudvikling og en naturvidenskabelig forklaringskrise på det humane område. "På sporet efter den tabte tid" bestemmes som den kontingente roman, som et modsvar mod dehumaniserende tendenser og rationaliseringer i datidens samfund. Der afrundes med en læserreceptiv model, der søger at give svar på, hvorfor Proust kan sige en læser noget idag.

Indledning:

"Meget ofte diskuteres en sådan forlegenhed på denne måde: først stilles spørgsmålet: "Hvad er tid?" Spørgsmålet får det til at se ud, som om det vi ønsker er en definition. Vi tror fejlagtigt, at en definition vil fjerne forlegenheden (ligesom vi i visse tilfælde af forstoppelse kan føle en slags sult, som ikke går over ved at spise noget).."

Ludwig Wittgenstein (1889 - 1951) [\[5\]](#)

Når en quechuakvinde i Bolivia ved en graviditetsundersøgelse bliver spurgt om hvornår hun havde den sidste menstruation, så vil det typiske svar være af følgende karakter: " Jeg havde den sidste menstruation, da kartoflerne blomstrede." For hende betyder en abstrakt kalender ikke noget for hendes hverdagsliv. Det er bestemt en anden opfattelse af tiden end den vi kender. På samme måde må vi undre os over, at nogle Samere afhængig af deres udkomme har flere end 4 årstider, f.eks. har fisker-Samere 6 årstider. Dette ikke være sagt for at mystificere, men for at gøre det klart, at omend det europæiske tidsbegreb af idag har en fasttømret status for vores livsmodi, så sameksisterer det med tidsbegreber i andre kulturssfærer og udtrykker derfor kun én mulig levevis blandt flere mulige. Faktisk sameksisterer der også flere tidsbegreber i vor tid i vores kulturssfære. At tiden til stadighed fascinerer og inspirerer skønlitterære forfattere er nutidige forfatterskaber, som Martin Amis med sin "Tidens pil eller overgrebets natur" [\[6\]](#) , Alan Lightman med sin "Einsteins drømme" [\[7\]](#) , og vores hjemlige Svend Åge Madsen med sin "Lad tiden gå" [\[8\]](#) , gode eksempler på.. Jeg er gennem arbejdet med den uruguayanske fantastiske fortæller Felisberto Hernández's "Det oversvømmede hus" ("La casa inundada") [\[9\]](#) stødt på en uomgængelig fascinationskraft ved to inkommensurable tidsbegreber, nemlig den videnskabelige reduktion af tid til rum og kronometri (målelig absolut tid), det handlende menneskes tid, og den, hvor jegets bevidsthedsliv er anderledes, fordi tiden her er identisk med kontinuiteten, hvor den indre oplevede tid er umålelig, det kontemplative menneskes tid. Netop dette skisma mellem målelig og umålelig tid har motiveret mig til at gå videre med en læsning af Bergson's tidsfilosofi og Proust's monstrøse værk "På sporet efter den tabte tid" ("A La recherche du temps perdu") Disse var for Hernández hovedinspirationskilder til sin 40 sider lange fortælling, som han var 10 år om at udfærdige. En anden vigtig motivation for mit arbejde med Bergsons tidsfilosofi og Proust's romanværk er min holdning; at god litteratur prætenderer, reflekterer - forstår - griber livet i dets mangfoldighed og spændinger - livet i dets blotte væren, at den derfor også udfordrer læseren i hans livssituation, og ikke mindst min egen.

Jeg skal rette en tak til min kone, Ann Brun Dissing for overbærenhed med mine koleriske udfald mod de for mig at se urimelige arbejdsbetingelser; mangel på tid til fordybelse under arbejdet med denne hovedopgave, og ikke mindst for hendes korrekturlæsning af mit umulige sprog, og mine to drenge Esben og Anker, der med deres umiddelbare smil har opmuntret mig, som desværre fra tid til anden er blevet fattigt besvaret med deres fars fravær. En særlig tak vil jeg rette til min gennem mange år nære ven og åndelige sparringspartner Cand.Mag. John Botofte for hans ubodelige og værdifulde kritik. Jeg vil endelig udtrykke en taknemmelighed overfor det righoldige tværfaglige miljø på Danmarks Biblioteksskoles Aalborg afdeling, som jeg har kunnet lukrere på og som har gjort det muligt at gennemføre denne bredt anlagte læsning i en tid, hvor det at læse en bog ofte forveksles med købet af den.

Metode:

"Dværgfrugt. Det er Prousts høflighed at spare læseren for beskæmmelsen ved at føle sig klogere end forfatteren"

Theodor W. Adorno (1903-1969) [\[10\]](#)

Hvorfor læse Bergson og Proust.

Modernismens opståen i litteraturen kan kun forstås, hvis den kulturelle teoretiske krise i slutningen af det 19. århundrede bliver taget under overvejelse. I slutningen af det 19. århundrede og i begyndelsen af det 20. århundrede vendte litteraterne ørerne til den samtidige filosofi for at søge nye grunde for kunstnerisk udtryk. Det, vi generelt møder hos forfatterne på denne tid, er en søgen og rejsen indad i sjælen. Det er i et opgør med mekanicistisk rationalitet og positivisme, at Henri Bergson (1859- 1941) skriver og tilbyder alternativt en moderne udgave af vitalismen. (På dansk bruges ofte begrebet enteleki, som oprindeligt er Aristoteles´ s begreb). Tidligt i det 20. århundrede søgte mange forfattere under inspiration af Henri Bergson og William James (1842-1910) gennem en repræsentation af tidens varen at give læseren en oplevelse af tidens varen selv. Marcel Proust var med sit værk "På sporet efter den tabte tid" én blandt flere. Foruden Marcel Proust kan man nævne T.S. Eliot (1888-1965) med digtsamlingen "Ødemarken." [\[11\]](#) , Thomas Ernest Hulme med oversættelser og formidling af Bergson, Ezra Pound med flere digtsamlinger [\[12\]](#) , Virginia Woolf (1882-1941) med værkerne "Mrs. Dalloway." og "Orlando." [\[13\]](#) , W. B. Yeats med flere digtsamlinger [\[14\]](#) , James Joyce (1882-1941) med værket "Ulysses." [\[15\]](#) . Omend disse forfatteres arbejder er vidt forskellige i både form, tema og indhold, bærer de alle det fællestræk, at de formidler et eksistentielt syn på tidsbegrebet. Dette eksistentielle syn er for mig at se et af de pregnante udtryk for den europæiske tidsånd omkring århundredskiftet, hvilket, jeg håber, bliver klart eksemplificeret ved læsning af mit manus. Hvorfor læse Bergson i forbindelse med Proust? Bergson var i Prousts samtid en filosof, hvis popularitet oversteg de flestes på grund af hans pædagogiske evner, og hans forlæsninger var de rene tilløbsstykker. Man kunne gå så langt som til at kalde hans filosofi for datidens franske modetilosophi. Bergson var gift med Proust´ s kusine, hvorfor de således havde familiære bånd.[\[16\]](#) Den 20. november 1890 startede Proust som studerende ved Faculté de Droit og École des Sciences Politiques ved Sorbonne. Her stiftede han bl.a. bekendtskab med Henri Bergsons tanker ved forlæsninger og læsning.[\[17\]](#) Det er almindeligt anerkendt, at Bergsons tidsbegreb har en stor betydning for Proust´ s

værk " A La recherche de temps perdu", men i mange læsninger og ikke mindst i mange danske læsninger af Proust nævnes det blot "en passant", så derfor vil jeg her gå i dybden med dette aspekt.

Komposition

Det vil være min hovedopgave at gøre rede for Henri Bergsons tidsbegreb og i den forbindelse udpege Bergsons hovedinspirationskilder, der har muliggjort udformningen af hans filosofi. Dette udgør del 1. At gå denne vej er nødvendig, for den afsluttende del 2., hvor jeg vil eftervise Henri Bergsons betydning for tidsbegrebet i Marcel Prousts "På sporet efter den tabte tid". Det jeg ønsker at læse frem hos Proust er således de filosofiske spor, som Bergsons begreber om tid, bevidsthed, intuition og fornuft sætter. Det jeg læser frem er således det, der eksplicit bliver reflekteret af fortælleren i "På sporet efter den tabte tid", "Den genfundne tid" 3. del. Disse spor er konstituerende for "På sporet efter den tabte tid"´s litterære fortælle tekniske form. Desuagtet at den litterære form er den, der driver min læsnings interesse, så vil der her kun blive givet sporadiske eksempler på konsekvenserne af fortællerens metalitterære overvejelser eller poetik for tekstens konkrete udformning, da dette må anses for at være forskningsemne for sig. Efter at have givet disse eksempler følger en idehistorisk perspektivering af Bergsons og Prousts arbejder. Perspektiveringen er et forsøg på at forstå den kulturelle teoretiske krise i det 19. Århundredes slutning, og således indvarslingen af det moderne. Konklusionen vil pege på en læsereceptiv model, der gør det klart hvad "På sporet efter den tabte tid" kan byde en nutidig læser. Det bedes taget ad notam at Bergsons filosofi er meget digressiv i sin form, og dette gør sig også gældende for Prousts tekster, hvorved min udlægning ikke kan undgå at bære præg heraf.

Læsningens redskaber

Det, der ikke vil fremgå eksplicit af selve tekstforløbet, er hvad der for mig har været den videnskabelige ledetråd, nemlig de meget forkætrede, men ikke mindre frugtbare videnskabsteoretiske overvejelser fremført af videnskabsfilosoffen Paul Feyerabend (1924-) i hans bog "Against Method. Outline of an anarchistic theory of knowledge."

I Feyerabends videnskabshistoriske studier afviser han sondringen mellem videnskab og ikke-videnskab. Han påpeger i sine videnskabshistoriske studier, at der ikke findes faste normer for videnskabelig praksis, og at forskernes metode udgøres af en meget bred vifte af forskellige kombinationer af metoder. Det er i erkendelse af, at ny viden kun kan findes ved at lægge metodetvangen bag sig, at han anbefaler en metodologisk pluralisme, hvor den overordnede regel er "anything goes". Således at forstå, at den anarkistiske forsker er som en hemmelig agent, der spiller fornuftens spil for at underminere fornuftens autoritet. [\[18\]](#)

Jeg tillader mig her skønsomt at blande litteraturanalytik, filosofi og idehistorie i det håb, at jeg for mig selv bedre vil kunne forstå Prousts "På sporet efter den tabte tid". Det betyder ikke, at jeg skal undlade at retfærdiggøre tendensen i, hvad jeg vælger at gøre, for fravær af metodetvang betyder ikke fravær af legitimitetskrav.

For mig udgøres den filosofiske metode (fagdomænespecifikke beskrivelse) af en undersøgelse af argumentets form og beskrivelse heraf på argumentets egne præmisser. Ofte vil en filosofisk analyse hævde en ontologisk værdi af dens konklusioner, det vil sige, at den vil gøre krav på at være et sandhedsudsagn om det værende.

Den idehistoriske metode (fagdomænespecifikke beskrivelse) udgøres af en afsøgning i et bredere tidsperspektiv af, hvor elementer af ideer hentes fra, indoptages eller tales imod. Samtidig tjener den idehistoriske metode til at beskrive teksternes historicitet - deres tidsbundethed - deres sociokulturelle-historiske kontekst. Som konsekvens af den marxistiske dominans i 70erne forlangtes tekstlæsningen sat i relation til de øvrige samfundsmæssige bevægelser, hvilket er en blivende gevinst trods marxismens svigtende dominans. Man beskæftiger sig med filosofiske tekster som hovedkerne, men benytter sig i høj grad af alle mulige andre samfundsmæssigt frembragte tekster, der er bærere af tidsbundne idéer. Man læser teksterne som civilisationsmæssige udtryk mere end som argumenter, der har en status, der kan verificeres eller falsificeres (hvilket man i højere grad gør i det filosofiske fag).

Litteraturhistorie (fagdomænespecifikke beskrivelse) er et ældre dannelsesfag, der primært beskæftiger sig med det skønlitterære udtryk i forskellige perioder; men som i alle humanistiske fag, så optager man også tilgrænsende fag som kunsthistorie, filosofi og arkitekturhistorie i diskursen. Man har således også her et bredere tekstbegreb end tidligere. Jeg beskriver "På sporet efter den tabte tid" som en posttekst, der relaterer sig til et utal af prætekster, hvor jeg her primært beskæftiger mig med en prætekst, nemlig Bergsons tidsfilosofi og dens prætekster eller genese, om man vil. Aspektet, nemlig det bestemte tidsbegreb, som det fremtræder hos Bergson og overtages af Proust, optræder i en sociokulturel - historisk kontekst. Så kort sagt samvirker tre områder, nemlig prætekst, posttekst og kontekst, hvorimellem jeg vil sætte kurs uden at kaste anker. Den litteraturanalytiske metode skal tjene til den skitseagtige kortlægning af de litterære formmæssige konsekvenser af det benyttede tidssyn.

Litteratursøgning

Man udtrykker manglende forståelse for den faglige kompleksitet, der ikke let lader sig formalisere, hvis man tror det muligt i en systematisk søgning med udvalgte søgetermer 100 % at matche alle de for ens søgning relevante bibliografiske poster. Den faglige kompleksitet skal forstås som det vidensunivers jeg her refererer til, og som jeg må sætte mig ind i for i min emnesøgning at udfinde relevant belysende materiale med potentiale for ny vidensproduktion. Et grundlæggende problem for mig har således været at få hold på eller at få en korrekt beskrivelse af de vidensuniverser, som jeg har refereret til. Birger Hjørland argumenterer for, i en sådan beskrivelse at tage sit udgangspunkt i den kollektive vidensproduktion, der er institutionaliseret og til en vis grad formaliseret. [\[19\]](#) Dette synspunkt kræver dog visse faste paradigmatisk forudsætninger for en videnskabelig produktion i ethvert individuelt fagdomæne. Man kan mere dagligdags sige, at en videnskabelig produktion forudsætter, at man har et grundlag, man ikke stiller spørgsmål ved. Min søgning skal således bl.a. ses som et udtryk for det almenes nedslag midt i min subjektive søgning. Det er måske ikke så enkelt alligevel, som Hjørland dog også påpeger, når han taler om, at informationssøgning er forbundet med stor teoretisk usikkerhed, når en videnskab oplever et paradigmesammenbrud, og det normalvidenskabelige ubetvivlelige grundlag bliver betvivlet, for så bliver afgrænsningen af fagdomænet uklart. Den metodologiske pluralisme, som jeg har taget til mig, kan ikke undgå at give problemer i den henseende. Paul Feyerabend's "kaotiske" synspunkt står i skærende modsætning til Kuhns rationalistiske synspunkt, som Hjørland refererer til. Når alt kommer til alt, så står jeg med ét

ben hos Feyerabend og med et andet ben hos Kuhn. [20] Fagdomæneafgrænsning er på ingen måde irrelevant for emnesøgningsproblematikken, men man må besinde sig på, at videnskabelig produktion også består af en videnproducenters reference til andre vidensuniverser. Begrænser jeg mig til en fagdomænespecifik beskrivelse som ramme for min emnesøgning, så begrænser jeg mine kreative muligheder. Denne bredere reference til andre vidensuniverser er mere udtalt i den humanistiske forskningstradition, end i den naturvidenskabelige forskningstradition. På baggrund af de forgående overvejelser har jeg konkluderet, at min emnesøgning måtte foretages, således at den orienterede sig indenfor en fagdomænespecifik beskrivelse, men at den også måtte bevæge sig udenfor, hvor usikkert det end kan lyde. Vi må ikke glemme, at nyskabende videnskabelig produktion ikke er et statisk foretagende, der blot går ud på at gentage de tidligere antagelser, der ligger indenfor et fagdomæne. Den usystematiske græsning ved reolerne har haft den fordel, at jeg kom i berøring med et større vidensdomæne, end hvis kun en systematisk søgning var foretaget, men den havde ufuldstændigheden, hvad angår det fagdomænespecifikke som resultat. Den systematiske søgning med udfundne emneerter havde den fordel, såfremt vi forudsatte en matchning mellem emneerter og emnebeskrivende dokumenter, at jeg ville have fået fuldstændig søgning. Ofte sås det dog, at klassifikationssystemer fastholdt dokumenterne som statiske, når de i virkeligheden ofte befandt sig i flere domæner, hvilket klassifikationssystemerne ikke formåede at vise. Endvidere forudsatte klassifikationssystemerne, at jeg i systemet var i stand til præcist at oversætte primitive observationstermer til teoretisk definerede termer (eksempelvis oversættelsen af "Hvordan man opfatter verden" til begrebet "erkendelsesteori"). Når jeg taler om en systematisk søgning, så er der selvsagt tale om anvendelsen af en "buildingblock-strategy", der succesivt i søgeprocessen har udviklet sig. Selvsagt er de udvalgte pregnante ord også søgt oversat til de relevante sprogområder, som jeg ønskede dokumenter fra.

Endvidere har jeg søgt at opregne de mulige nærsynonymer, der i klassifikations - og indekserings - systemerne kunne optræde i stedet for de begreber, jeg i udgangspunktet havde valgt. Et simpelt eksempel på denne strategi er at se i tabellen her.

Blok 1: Fagdomæner	Blok 2: Tid	Blok 3: involverede forfattere
filosofi	Tid	Bergson, Henri
idehistorie	Tidsbegreb	Proust, Marcel
litteraturteori	Tidsmåling	
psykologi		

Specificiteten /indekseringsdybden, graden hvormed indekseringssproget stemmer overens med dokumentets begreber eller mangel på samme, har haft stor betydning for resultaterne af min søgning. Tab af specificitet forekommer jo, hvor et særligt begreb i et dokument udtrykkes med et emneord med mere generel betydning, og det kom jeg oftest ud for i DANBIB. Eksemplet herpå er en søgning på vitalisme / enteleki, der er meget specifikke begreber, hvor resultatet var meget pauvert i DANBIB. Derimod gav en søgning på samme begreber i Dialog Base 57 philosophical Index et godt resultat, da der her var en høj grad af indekseringsspecificitet. Når jeg så kontrollerede de i Dialog Base 57 philosophical Index fremfundne poster i DANBIB, fandtes de faktisk ofte i DANBIB. Et var, om dokumenterne leverede den information om mit emne, som jeg ønskede belyst, noget andet var, om de havde en pertinent relevans, altså om jeg var i stand til at forstå og gøre brug af den i dokumenterne indvundne information. Slutteligt var der spørgsmålet, om dokumenterne var brugbarhedsrelevante, altså om det indeholdt information, der gik udover, hvad jeg allerede vidste. [21] På baggrund af den usikkerhed den strengt systematiske emnesøgning gav, såfremt jeg i min søgning (jeg taler her om databaser) ikke kunne se f.eks. indholdsfortegnelser, bibliografier, forord, referencer, bagsidetekster, litteraturlister, abstracts indeholdt i de enkelte bøger, som mere præcist kunne angive deres relevans for

emnebeskrivelsen, så måtte jeg supplerende gribe til kædesøgningsmetoden. Ved kædesøgningsmetoden var der dog den ulempe, at den var utroligt tidskrævende. Ofte har jeg oplevet, at den systematiske søgnings udfundne titler med potentiale for at være udgangspunkt for indhentning af kædesøgningens supplement, ikke har været erholdelige. Fordelen ved at have bogen i hånden, frem for kun som bibliografisk post var den fulde adgang til det ekspliciterede bibliografiske grundlag for bogen - evt. hvad bogtitlen dækkede over ved orientering i indholdsfortegnelsen etc. Titlen behøvede jo ikke at være dækkende for netop det emneaspækt, der ønskedes belyst i emnesøgningen etc. Et specielt problem for det humanistiske område, hvad angår dokumenttitler, er, at de jo ofte er særligt subtilt udformede og ikke altid i hverdagsprog er dækkende for indholdet. Uformelle kilder såsom vidende personer på relevante fagfelter har også givet relevant input til emnesøgningen. At jeg ved et slumpestræf altså at jeg utilsigtet er stødt på relevant litteratur, har også beriget min emnesøgning. Det har været min hensigt, at intet skulle være uprøvet, og at man ikke skulle ringeagte de udfundne resultater, fordi der ikke havde været anvendt en "anerkendt" metode, for målet har jo været en forædlet informationsmængde, som jeg skulle bruge i mit virke, og jeg har kun været interesseret i en emnerelevant formidlet informationsmængde. Som nævnt har kædesøgningen haft en stor betydning, men denne skal ses i sammenhæng med en systematisk søgning. Det har været vigtigt for mig at anskue min emnesøgning som en fortløbende proces, hvor også læseprocessen fortløbende har givet nye input til søgningen, der faktisk først vil være ophørt, når denne hovedopgave er trykt. Jeg har foretaget en søgning i danske databaser: DANBIB, BASIS, Artikelindekset og DANDOK. DANDOK basen har specielt været anvendelig til opsøgning af grå litteratur. Af udenlandske databaser har jeg søgt i Dialog base 57 Philosophical Index og Dialog base 439 Arts & Humanities Search.

Omend jeg har fundet det vigtigst, at gennemføre en læsning af selve værkerne af Bergson og Proust, så har megen sekundærlitteratur fundet vej gennem mine hænder. Jeg har anført al den litteratur, som jeg har været i berøring med i min læsning, også litteratur, der har haft mere perifer betydning for slutresultatet. De konkret citerede og gengivne tanker fra værkerne, vil være opført i slutnoteapparatet.

1. Del. Henri Bergson

Caspar David Friedrich "En vandrer over et tågehav".

Malet i 1818. Olie på lærred. 94 x 74,8 cm. Kunsthalle Hamburg.

Dette billede af Friedrich lader jeg indlede denne higen og søgen efter bevidsthedens - uransagelige strøm - erindringen, der ikke lader sig kondensere, som Bergson ser den. [\[22\]](#)

Bergson's tidsbegreb

"At vi saaledes behandler to forskellige Ting - Bevidsthedstilstande og materielle Objekter - paa samme Maade, er i det praktiske liv nyttigt og i de fleste videnskaber nødvendigt. Men der kunde paa den anden Side være grund til at spørge, om de uoverstigelige Vanskeligheder, der rejser sig for visse filosofiske Problemer, ikke netop skyldtes den Kendsgerning, at man haardnakket holder fast paa at stille Fænomener, der aldeles ikke er rumlige, ved Siden af hinanden i Rummet, - og om man ved at se bort fra de plumpe og grove Billeder, striden står om, ikke i nogle tilfælde kunde gøre en Ende paa denne.(side XXXVI)" [\[23\]](#)

Grundet det faktum, at jeg søger at finde en forbindelse mellem Bergsons tidsfilosofi og Prousts "På sporet efter den tabte tid", bliver mit hovedopdrag med læsningen af Bergson at fokusere på hans tidlige værker, der "kunne" have betydning for Prousts tanker. I disse gøres der op med kantianismen og positivismen samt videnskabens objektivistiske tendenser og essentialisme og endelig den dengang dominerende psykologiske associationsteori. Det er vigtigt at være opmærksom på, at Bergson skriver i en præ-freudiansk æra, og associationer til Freuds teori skal således undgås, når Bergson udvikler sin psykologiske teori. Endvidere er der ikke meget der tyder på, at Freud skulle have haft en indflydelse på Prousts værk, og her støtter jeg mig bl.a. til Painters grundige værk. [\[24\]](#) Biddis afviser også Freuds eventuelle indflydelse. [\[25\]](#) Jeg giver mig i kast med at give en fortolkning og fremstilling af de tanker der ligger i følgende værker: "Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande." [\[26\]](#) ("Essai sur les donnée immédiates de La conscience." 1889.), "Intuition och Intelligens. Inledning till metafysiken av Henri Bergson" [\[27\]](#) ("Introduction à La Métaphysique." 1903.). "Stof og Hukommelse. En afhandling om forholdet mellem legeme og ånd." [\[28\]](#) ("Matière et Mémoire." 1896) Det sidstnævnte værk har dog kun tjent som baggrundslæsning. Jeg har valgt at benytte danske eller andre nordiske oversættelser, da mine franskkundskaber er noget rustne. En anden god grund hertil er ikke at skabe brud i læsningens kontinuitet ved citaterne, jeg vil benytte. Det har selvfølgelig som konsekvens, at der kan optræde uheldige dansksprogede konnotationer, som læseren her må bære over med. Hvis citater er hentet fra fremmedsprogede værker vil de fremstå i min oversættelse.

Det kvalitativt umålelige og det kvantitativt målelige eller opgøret med psykofysikerne.

Bergson instituerer sin teori med en diskussion af bevidsthedstilstandenes målelighed; fornemmelsers, følelsers, lidenskabers intensitet. Her afviser han psykofysikernes påstand om at man kan opstille størrelsesforskelle mellem rent indre bevidsthedstilstande. At disse psykofysikere oversætter det intensive ved hjælp af det ekstensive (f.eks. at bedrøvelse kan være større eller mindre end ...), og at sammenligningen mellem de to intensiteter sker eller udtrykkes ved den vage anskuen af et forhold mellem to udstrækninger. Når talen falder på fysiske legemer, er der ingen problemer. En større kasse

kan indeholde en mindre kasse og udtrykker derved ulige store rum. Bergson stiller retorisk spørgsmålet om, hvorledes en mere intensiv bedrøvelse kan indeholde en mindre, og om man har skullet gennemløbe den lavere intensitet af bedrøvelse, for at nå til den mere intensive. Når man i den naturlige talrække kan tale om en orden efter tiltagende størrelse siger Bergson:

" saa beror det netop paa, at der er et Forhold mellem det, "der indeholder", og det, "der er indeholdt", til stede, og at man derved føler sig i Stand til med sikkerhed at gøre Rede for, i hvilken Forstand det ene tal er større end det andet." [\[29\]](#)

Bergson ser vanskeligheden ved at opstille en "talrække" for intensiteter, hvor forskellige intensiteter ikke kan være indeholdt i hinanden. Han gør de første ansatser til at tale om nødvendigheden af at opstille en dikotomi mellem to arter af kvantitet, hvor den ene er ekstensiv og målelig (legemer), som kaldes det kvantitative, og den anden er intensiv og ikke-målelig (sjælelige tilstande), som kaldes det kvalitative. Det kvantitative er deleligt og derved udstrakt. Bergson peger på antinomien (selvmodsigelsen) i at tale om en inekstensiv kvantitet, som psykofysikerne var parat til, når talen faldt på sjælelige tilstande. Den vej psykofysikerne har valgt er, at en "intensitet" bestemmes ved antallet og størrelsen af objektive og derfor målelige årsager, som har udvirket intensitetens opståen. Det problematiske ved denne anskuelse er for Bergson, at vi oftest taler om intensitet og virkning uden at kende årsagens art og størrelse, endvidere at virkningens intensitet oftest er den, der anfordrer at vi opstiller hypoteser om antal og art af årsager. Sansningen berigtiges således efter at den har fundet sted, og hvad angår fænomener opstående i jeget uden ydre årsag, så er der et uoverstigeligt forklaringsproblem. Man behøver ikke være lægevidenskabeligt lærd, for at afgøre at smerten ved at få rykket en tand ud er mere intens end når man får rykket hår ud. Bergsons pointe er at :

"Sammenligningen mellem to intensiteter finder altså som oftest Sted uden den ringeste Vurdering af Aarsagernes Antal, deres virkemåde eller deres Udstrækning." [\[30\]](#)

Bergson afviser indvendingen, som ville komme fra mekaniske teorier. Den mekaniske teori ville lyde, som Bergson udtrykker det:

"..... bevidsthedstilstanden svarer til en vis Bevægelse i Hjernesubstansens Molekuler og Atomer, og at en fornemmelses Intensitet er et Maal for disse molekulære Bevægelers Størrelse, S sammensathed eller Udstrækning...?" [\[31\]](#)

Og afvisningen lyder:

"Thi det er ganske vist muligt, at en fornemmelses Intensitet er Udtryk for, at der faaregaar et mere eller mindre betydeligt Arbejde i vor organisme; men det er Fornemmelsen, som fremtræder for Bevidstheden og ikke dette mekaniske Arbejde." [\[32\]](#)

Hvad der foranlediger os til at bruge kvantitets og rumlige begreber på det, der ikke er måleligt, mener Bergson kommer af, at fænomener, der foregår på bevidsthedens overflade, lettere associeres med iagttagelse af ydre objekter. Men som Bergson siger:

"Det forholder sig nemlig saaledes, at jo længere vi stiger ned i Bevidsthedens Dybder, des mindre Ret har vi til at behandle de psykologiske Fænomener som Ting, der kan stilles op ved Siden af hinanden." [\[33\]](#)

Han eksemplificerer med følelsen "håbet", der er forestillingen om fremtiden med en uendelighed af muligheder, der er rigere end fremtiden selv, og derfor finder vi, at håbet er mere fortryllende end besiddelsen og drømmen mere tillokkende end virkeligheden. Af følelser der er uafhængig af fysiske processer, peger Bergson på den dybe glæde og den dybe sorg. Glæden retter sig mod fremtiden. Den gennemstrømmer alt, men vi tæller ikke udtrykkeligt de modifikationer af de enkelte tanker som finder sted, selvom vi meget vel ved, om glæden gennemstrømmer alle dagens indtryk, eller om der er nogle indtryk som glæden ikke berører. Sorgen består i, at tankerne retter sig mod fortiden, og alle dagens indtryk bliver mere fattige. [34]

"Det er denne kvalitative Fremadskriden, vi fortolker, som om den var en Forandring i Størrelse, fordi vi foretrækker det enkle, og fordi vort Sprog kun er daarligt egnet til at gengive den psykologiske Analyses Finesser." [35]

Det er tydeligt at Bergson allerede her peger på, at det psykiske er svært gengiveligt i sproget, at sproget har svært ved at repræsentere denne tidslige kvalitative fremadskriden, hvorved flertydighed, uforklarlighed og uudsigelighed optræder som konsekvens. At vi som mennesker har svært ved at forlige os med disse konsekvenser gør, at vi søger at gengive det psykiske som entydigt forklarligt, udsigeligt og endeligt. Hvad angår det æstetiske, som er et andet eksempel, så ser Bergson kunstens opgave som værende at få modstræbende kræfter i vores personlighed til at slumre ind og bringe os i lydighed, hvor vi realiserer den forestilling, som kunsten suggererer os, og hvor vi sympatiserer med kunstens udtrykte følelse. For når kunstens metodiske udtryk virker stærkere på os, så kommer det af at naturen nøjes med at udtrykke følelse, hvorimod kunsten suggererer os dem. [36] Hvorfor digtningen virker tiltrækkende på os, er ikke kun fordi den blot udtrykker følelse, men fordi billedgengivelsens bevægelser vugger sjælen i søvn, så den drømmeagtigt glemmer sig selv og ser med digterens øjne. Stenskulpturens fastholdte påbegyndte bevægelse, byder bevidstheden underkastelse. Kunsten tager mere sigte på at fremkalde følelser end på at udtrykke dem. Af Bergsons analyse følger det:

"...at følelsen ved det skønne ikke er en speciel Følelse, men at enhver Følelse må antage en æstetisk Karakter, naar den er suggereret, ikke foraarsaget." [37]

og videre at:

"De successive Intensiteter i den æstetiske Følelse svarer til Tilstandsforandringer hos os, og Graderne i dens Dybde svarer til det større eller mindre Antal af elementære psykiske Fænomener, som vi uklart skelner i den tilgrundlæggende Sindsbevægelse." [38]

Bergson analyserer, hvad der kunne falsificere opfattelsen af bevidsthedens kvalitative tilstand, hvilket er de fysiologiske teorier af Wilhelm Max Wundt (1832-1920) og Hermann Ludwig Ferdinand von Helmholtz (1821-1894). Den fysiologiske teoris påstand er kort sagt, at en muskelanspændelse korresponderer direkte med den psykisk ønskede virkning, altså et årsag-virknings forhold. Bergsons påstand er at bevidstheden, der er vant til at tænke rumligt følgeligt vil betegne tilstanden ved et enkelt ord og lokalisere muskelanspændelsen, der hvor den giver et nyttigt resultat. Dette er ifølge Bergson en illusion, og han illustrerer det med flere eksempler fra William James's arbejder, hvoraf ét lyder:

"...at dersom man siger til en, hvis ene Side er lammet, at han skal lukke sin lammede Haand, saa udfører han ubevidst denne Handling med den Haand, som ikke fejler noget." [39]

Kort sagt opfatter Bergson muskelsammentrækninger som en kvalitativ fremadskriden og voksende sammensathed, som bevidstheden forenkler ved den vanemæssige brug af rumlige og enkle begreber. [\[40\]](#)

Ydermere fremkommer Bergson med en kritik af "opmærksomhedens mekanisme" d.v.s. af de fysiologiske psykologer Th. Ribots(1839-1916) og Gustav Theodor Fechners (1801-1881) arbejder. De reducerer opmærksomhed til at muskler, der står i forbindelse med de enkelte sanseorganer, sættes i bevægelse ved en reflekshandling. Vildfarelsen består ifølge Bergson i at:

".Alle disse Tilstand, tror vi, vil kunne føres tilbage til et System af muskelsammentrækninger, der grupperer sig om en Forestilling; denne centrale Forestilling er i Opmærksomheden en mere eller mindre bevidst Forestilling om, at man vil erkende og forstaa, i Sindsbevægelsen en ubevidst Forestilling om at handle." [\[41\]](#)

Den reducerende forestilling om en ukompleks reflekshandling er udtryk for ønsket om forklaring, hvorimod forestillingen om en voksende uforklarlig sammensathed er udtryk for forståelse, der ikke hører det pragmatiske handlingsliv til men til sjælelivets dybder. Hvad angår voldsomme sindsbevægelser, så ser Bergson disses legemelige udtryk, som udgørende en del af selve sindsbevægelsen:

"Elskoven" - siger Darwin - " faar Hjertet til at banke, forøger Aandedrættets Hastighed og fremkalder Rødme i Ansigtet". [\[42\]](#)

De perifere legemlige fornemmelser, der træder frem fra de indre sindsbevægelser, beror på mangfoldigheden af simple tilstande, som bevidstheden uklart skelner imellem.

Bergson tager fat på diskussionen af hvad fysiske fænomener og en bevidsthedstilstand kan have tilfælles. Rhetorisk stiller Bergson spørgsmålet, om sansefornemmelsen af en ydre årsag nu kan gå for at være en ren bevidsthedsækvivalent. Han undersøger først de affektive fornemmelser, lyst og smerte. Bergson skriver:

"...og det synes, som om man blot vender vanskeligheden om, når man gør den i Øjeblikket tilstedeværende Bevidsthed til et indicium paa den fremtidige Reaktion i Stedet for en Oversættelse af den stedfundne Paavirkning." [\[43\]](#)

Bergson afviser således at se mennesket som automater, men ser dem som bevidste væsener. Lyst - eller smerte - fornemmelsen svarer for Bergson ikke kun til de konkrete ydre påvirkninger, men også til de fænomener, som er i færd med at danne sig. Bevidstheden forudskikker således også endnu ikke stedfundne fænomener. Smertens intensitet må således ses ved antallet og udstrækningen af de dele af legemet, der for bevidstheden er med i spillet og reagerer. Man kan beskrive det som en dualisme mellem ydre fænomener og bevidsthedens oversættelse af det væld af forestående muligheder. Om lysten siger Bergson:

"...men den Tiltrækning, som den behagelige Mulighed udøver, er i Virkeligheden ikke andet end denne begyndende Bevægelse; og ligesaa vel her som i den fysiske Verden tjener Tiltrækningen snarere til at forklare Bevægelsen end til frembringe den." [\[44\]](#)

Bergson ser lystfornemmelsen som en sjælelig tilstand, der indeholder mangfoldige begyndende bevægelser, og ikke som en målelig størrelse.

Bergson går videre med en analyse af de repræsentative fornemmelser, hvilket f.eks. er smags-, lugt-, og temperaturfornemmelser. Disse repræsentative fornemmelser vil sjældent stå alene, men også ofte have et præg af de affektive fornemmelser, hvilket f.eks. kunne være en bitter smagsfornemmelse, der opleves ubehageligt eller behageligt. Selvom det ved en fornemmelse ved hjælp af et instrument er muligt at måle en forøgelse af muskelstyrke, så opholder bevidstheden sig ikke ved denne, men ved fornemmelsen.

Ved et svagt lys i mørket må vi gøre os anstrengelser for at få fat i fornemmelsen, idet den nærmest unddrager sig os. Ved et kraftigt projektørlys må vi opbyde alle kræfter for at befri os fra dette og blive ved med at være os selv. F.eks. så lyder et urs svage tikken særligt stærkt om natten, fordi lyden let bemægtiger sig bevidstheden, der næsten er blottet for fornemmelser. [45] Når fornemmelserne med tiden har mistet deres affektive præg, er fornemmelsen blevet til forestilling, og de fremkaldte reaktioner er svundet bort, og den ydre genstand, der var årsag til fornemmelse, træder da frem til iagttagelse. Den oplevede nuance i fornemmelsen opleves da som udtryk for en bestemt styrke af påvirkning. Kvaliteten af resultatet forbindes da med kvantiteten af årsagen. Forestillingen lægges ind i fornemmelsen og årsagens kvantitet ind i resultatets kvalitet. På dette tidspunkt omtolkes kvaliteten ved fornemmelsen til en målelig størrelse. Problemet understreges af Bergson:

" Man lægger herved Aarsagen ind i Virkningen, og man fortolker ubevidst Kvaliteten som Kvantitet og Intensiteten som Størrelse." [46]

Udtrykt på en anden måde, så forveksler forstanden den ydre årsag - forøgelsen af lyset - med den indre reaktion, eller i stedet for selve den kvalitative fornemmelse, der melder sig for vores bevidsthed, sætter vi her forstandens kvantitative fortolkning af den.

Og videre:

"..man vil meget hurtigt indse, at naar vi tillægger den repræsentative Fornemmelse en Størrelse, kommer dette af, at vi har lagt Aarsagen ind i Virkningen, og naar vi tillægger det affektive element Intensitet, kommer dette af, at vi har lagt de mere eller mindre betydningsfulde Reaktionsbevægelser, ind i Fornemmelsen." [47]

Det Bergson diskuterer er med andre ord, om man ikke burde tale om en fornemmelse af tilvækst i stedet for en tilvækst i fornemmelse. En fornemmelse af tilvækst bliver i bevidstheden en repræsentant for en årsags "størrelse". Hvis vi taler om tilvækst i fornemmelse, bliver fornemmelsen i bevidstheden til kvantitet ligesom dens ydre årsag. [48]

Vi har således som mennesker den vane, at lægge årsagen ind i virkningen og sætte det, som den praktiske erfaring og videnskaben lærer os, i stedet for vores umiddelbare indtryk, når vi skal tale om indtrykket. [49]

Den erfaring videnskaben giver os, hvilket er at man fra et forhold mellem påvirkningen og dens minimale tilvækst kan opstille en ligning, der forbinder "fornemmelsens kvantitet" med den tilsvarende påvirkning, og som Bergson taler op imod kan eksemplificeres således: Når man lader den objektive kvantitet af en årsag vokse kontinuerligt, så er forskellene mellem de successive årsager forskelle, der hver er udtryk for den mindste tilvækst, der er iagttaget af fysiske årsager, der er indbyrdes lige store. Fornemmelsen kan sættes lig med summen af samtlige forskelle, der findes mellem fornemmelsesrækken fra nul. De retoriske spørgsmål, der rejser sig for Bergson, og som må besvares med et nej, er:

1. om det er rimeligt, at antage, at fornemmelser forandrer sig springvist, medens påvirkningen vokser kontinuerligt,
2. om det er rimeligt at antage, at de enkelte påvirkninger er (lige store) identiske med hinanden, således at en addition er mulig,
3. om det er rimeligt at antage, at de enkelte påvirkninger kan holdes som konstante,
4. om det er rimeligt i tilvæksten af den kontinuerlige påvirkningen at se bort fra mellemrummet mellem påvirkning 1 og påvirkning 2. [\[50\]](#)

Bergson ser forskellen mellem "det umiddelbart givne i bevidstheden" og "den videnskabeligt vedtægtsmæssige måde" at forestille sig en påvirkning på. I første tilfælde finder man, at der mellem ekstrem 1 og ekstrem 2 er en forskel, der svarer til forskellen mellem nuancerne i regnbuen og aldeles ikke noget størrelsesmellemrum. I det andet tilfælde taler man i kraft af en videnskabelig vedtægt om aritmetrisk forskel mellem ekstrem 1 og ekstrem 2 og sætter en given fornemmelse lig med en sum. Bergson ser intet berøringspunkt mellem det ikke-udstrakte og det udstrakte, mellem kvalitet og kvantitet, og finder således at de a priori vedtagne teoretiske postulater, hvorpå psykofysikken hviler, er fejlagtige.

Det er vigtigt at holde sig for øje, at Bergson ser forstandens primære opgave som rent praktisk, og ikke som blot erkendende instans. Man kunne kalde denne opfattelse for pragmatisk. Han siger:

"Da vi taler mere end vi tænker, og da de ydre Objekter, der er noget for alle fælles, ogsaa har større Betydning for os end de subjektive Tilstande, som vi oplever, har vi al mulig Interesse i at gøre disse Tilstande objektive, idet vi i størst muligt Omfang lægger Forestillingen om deres ydre Aarsag ind i dem."

Og:

"....."jo mere vi faar Øje paa det ekstensive bag ved det intensive og paa Kvantiteten bag ved Kvaliteten, des mere tilbøjelige bliver vi ogsaa til at lægge det ekstensive og kvantiteten ind i kvaliteten og til at opfatte vore Fornemmelser som Størrelser." [\[51\]](#)

Den indre tid og rumliggørelsen eller tidsløbet.

Ved en undersøgelse af tælleoperationen søger Bergson at vise, at denne foregår udenfor tiden og i en rent rummelig metaforik. Tallet ses normalt som en syntese af det enkelte og det mangfoldige og betragtes som en summeret enhed indeholdende en mangfoldighed af enkelte betragtelige dele. Tallets enkelte enheder er identiske med hinanden som forudsætning for opsummering. Når man tæller, tæller man det fællesidentiske ved de enheder man tæller og udelader individuelle forskelle. Fokuserer man på de individuelle forskelle, kan man nok opregne forskellene, men ikke summere dem. Trods absolut identisk lighed mellem de enheder man tæller, vil der være forskel dem imellem, idet de indtager forskellig plads i det reale rum. Forestillingen om de enheder der tælles (ikke enhederne i sig selv), vil være et billede af samtlige enheder opstillet ved siden af hinanden i et idealt rum (f.eks. 50) eller en reproducering af billedet af den enkelte enhed op til 50. Denne rækkeopstilling foregår ikke i tidsløbet, men i rummet. Tælleoperationen forudsætter således, at man kun tæller de sansede fællesidentiske

genstande, der er til stede samtidigt. Af den misforståede forestilling om det abstrakte tal følger det, at tæller man til 50, opregner man alle de abstrakte tal fra 1 til 50, og man tror denne summering har fundet sted i tidsløbet, men Bergson hævder, at det er tidsløbet øjeblikke som punkter i rummet, der er blevet talt og ikke de tomme rum imellem øjeblikkene. [52] Bergson kan ikke godtage at ikke-analogue ting betragtes som analoge, nøjagtig den samme anfægtelse som Augustin havde. (Dette er et tema jeg berører senere.) Tælleoperationen forudsætter, at hver enhed bliver ved med at eksistere, når man går over til næste enhed, altså samtidig, og som Bergson siger:

"... og hvorledes skulde dette Led kunne vente, hvis det kun var et Øjeblik i Tidsløbet? og hvor skulde det vente, dersom vi ikke lokaliserede det i rummet" [53]

Og:

"...som det sker ved en Addition af enheder, saa er det ikke med selve disse Øjeblikke man arbejder, eftersom disse er borte for bestandigt, men derimod med det varige Spor, som de forekommer os at efterlade i Rummet, idet de gennem løber det." [54]

Bevidstheden foretager således med forestillingen en rumliggørelse af de enheder, den giver sig i kast med at tælle. Der foregår en objektivisering (reificering) af den enhed, der forlades når den tillæges endnu en enhed, og derved gøres den til én ting, én mangfoldighed.

Paradoksproblemet er at tallet ses af bevidstheden som én udelelig enhed, men repræsenterer en mangfoldighed i rummet, der er delelig i det uendelige. "Subjektivt" (bevidsthedsmæssigt) er det, der synes adækvat kendt, og "objektivt" (videnskabeligt) er det, hvor deling af det endnu udelte foregår. Muligheden af at dele enheden i det uendelige betyder, at man betragter enheden som udstrakt. Konstruktionen af tal forudsætter en diskontinuitet. Dannelsen af tallet i ligegyldigt hvor mange enheder vil udgøre foreløbigt udelelige størrelser, der springvist går fra den ene til den anden. Bergson skriver:

" Man maa kort sagt skelne mellem den Enhed, man tænker, og den Enhed, man ophøjer til en Ting, efter at man har tænkt den - ligesom ogsaa mellem tallet, der er ved at dannes, og Tallet, der allerede er dannet." [55]

Bevidstheden danner tallet af dele i rummet, og rummet er således det medium, hvori tallet anvises sin plads, og altså ikke i tiden. Tallet er givet sin plads i rummet, og tallet forestilles således som ved en sideordnet i rummet. Vi ser som mennesker ingen problemer i at finde en symbolsk repræsentation af legemlige genstande i rummet, fordi vi kan lokalisere dem i rummet, og vi kan således med lethed tælle dem. Det der er Bergsons afgørende pointe er, at dette ikke gælder for alle andre sjælelige tilstande end syns- og berøringsforestillinger, at de affektive tilstande og andre forestillinger unddrager sig den matematiske rummelige symbolske repræsentation i sjælen. Bergson siger:

"..de materielle Objekters mangfoldighed, som umiddelbart danner et tal, og Bevidsthedsfænomenernes Mangfoldighed, der umulig kan træde frem som et tal, medmindre en eller anden symbolsk Anskuelse, ved hvilken Rummet nødvendigvis må spille en rolle, anvendes" [56]

Et andet argument for at tælleoperationen må foregå med rumlig metaforik, - en bekræftigelse af at tal- og rumbegrebets samhörighed, er den logiske udelukkelse af at to legemer ville kunne udfylde samme rum, hvilket dikterer, at disse af bevidstheden må repræsenteres og opstilles som fra hinanden udskilte enheder ordnet ud af en linie. Hvis bevidsthedstilstandene tælleligt og adskilte fulgte efter hinanden,

ville følgen være, at tid blot ville være identisk med rum. [57] Og når tiden blot gøres til et kvantitativt homogent medium, hvor bevidsthedstilstanden påstås at forløbe, er sansningen af et forløb reduceret og sat udefor tidsløbet. [58] Og som Bergson siger:

"Der vilde kort sagt ikke være noget i vejen for, at det rene tidsløb ikke var andet end Sukcession af kvalitative forandringer, som smelter sammen, som gennemtrænger hinanden, som er uden fast omrids, som ikke har nogen Tilbøjelighed til at tage plads ved siden af hinanden, og som ikke har noget slægtskab med Tallet: det ville være den rene heterogenitet." [59]

Nuet er tidens og rummets skæringspunkt, er punktet hvor de mødes, er ophav til rummets indtrængen på tidsløbet og således den matematiserende forvanskning af det kvalitative tidsløb til det kvantitative homogene rum.

Bergson afviser den homogene kvantitet som værende bevidsthedens tidsløb. Han opstiller en skelnen. En løbers legeme i bevægelse befinder sig i rummet. Denne bevægelses aktivitet, der er tidsløb for tilskuerens bevidsthed, er ikke et tidsløb, der har noget at gøre med rummet. Det gennemløbne rum, og den aktivitet ved hvilken løberen gennemløber den, består af kvantitative elementer. De af bevidstheden opfattede begivenheder og sammenfatningen af disse i bevidstheden er en kvalitativ proces. [60] Når vi måler en atlets tidspræstation, sammenlignes "to tidsløbs ligestorhed /uligestorhed", og så måles det gennemløbne rum og ikke tidsløbet. Lignende argumenter fremfører Bergson for hastighed. Når bevidstheden sammenholder forskellige tilstande i den ydre verden, som knytter fortid til nutid, så er det i kraft af deres sammenhørighed. Når bevidstheden adskiller forskellige tilstande, ordner bevidstheden dem ud ad en linje i rummet. [61]

En enkeltstående sansning af en genstand opleves af bevidstheden på den ene side som værende identisk med den ydre genstands identitet, og på den anden side som om oplevelsen af genstanden fremkalder en reorganisering af bevidsthedens helhed. Bergson siger, at vi som mennesker med vores bevidsthed lever et overfladisk psykologisk liv, når vi henholder os til det homogene rums metrik, og at vi lever et langt dybere psykologisk bevidsthedsliv, når vi erkender tidsløbets uransagelige sammensatte tilstande og løbende modifikationer, der gennemtrænger hinanden. Og hvorfor så dette overfladiske psykologiske liv. Jo fordi bevidstheden:

"...drives af en umættelig Attraa efter at skelne, sætter Symbolet i Stedet for virkeligheden og ser kun Virkeligheden gennem Symbolet (sic.metaforen)....Dette jeg... passer bedst til det i det hele og særlig til de Krav, Sproget stiller; Bevidstheden foretrækker derfor også dette Jeg og taber lidt efter lidt det centrale jeg af syne." [62]

På den ene side lever vi mennesker et bevidsthedsliv, der tager sigte på det praktiske og ønsket om at indrette verden og indrette os efter andre mennesker omkring os, hvor vi er afhængige af en rumlig metrik. Man kan således sige, at dette bevidsthedsliv kan karakteriseres som pragmatisk. Hvis vi skal trække en linje frem til et nutidigt sprogbrug vil man kalde dette handlingsorienterede bevidsthedslivs rum for systemverden Jvf. Habermas. På den anden side lever vi mennesker også et bevidsthedsliv, der ikke er handlingsorienteret, men individuelt, flydende, vilkårligt, ubestemt og uforudsigeligt heterogent. Og rummet for dette bevidsthedsliv kunne man med et udtryk fra Habermas kalde livsverdenen. Bergson skriver:

"Vore Perceptioner, Fornemmelser, Følelser og Forestillinger har med andre Ord en dobbelt fremtrædelsesform: den ene er klar og afgrænset, men upersonlig - den anden er udflydende, bevægelig i det uendelige og kan ikke gives noget Udtryk, fordi Sproget ikke kan fastholde den, uden at den

mister sin Bevægelighed og stivner, og heller ikke kan tilpasse den til den banale sproglige Form, uden at den bliver fællesgods." [\[63\]](#)

Her fremstår den centrale dualisme i Bergsons filosofi - hans skeptiske holdning til sprogets mulighed for at formidle, hvad der foregår dybt i sjælen - hans pragmatiske holdning til sprogets mulighed for at formidle forarbejdningsanvisninger af stoffet i den konkrete verden.

Inspirationskilderne til Bergsons tænkning:

Bergson kan ses som en reaktion på positivisme og materialisme, og den symbolistiske bevægelse i fransk litteratur var før og samtidig med ham også en reaktion på disse. Bl.a Baudelaire så kunst som en essentiel åndelig aktivitet, hvor dets hovedfunktion var at komme i kontakt med det andetsidige, idealet. Han så enhed i kunsten og drømte om en perfekt kunst, som kunne omslutte det hele, og appellere til alle sanser på en gang. Vejen hertil var at nedbryde rationalitetens tyranni med alle midler. Senere kom Rimbaud og mente, at man kun kunne opnå det absolutte gennem alle sansernes tøjlesløshed, ved at blive den sensitive platform, på hvilken indtryk kunne skrives uden vilje eller kraftanstrengelse. Bergsons tanker er beslægtede med dem i den symbolistiske bevægelse, og man kunne enten sige, at han var inspireret af den, eller at hans tekster udsprang fra de samme rødder og behov. [\[64\]](#)

Man kunne nævne mange flere inspirationskilder, såsom Zenons skildpadde, Schopenhauers nirvanaforestillinger og Coleridges poetiske bevidsthed, men jeg har valgt at se nærmere på den gæld, som Bergson selv erkender til Augustin, Kant og den medicinske fysiologi.

Augustin Aurelius' gåde eller tiden som eksistentiel akt.

"Hvis ingen spørger mig om det, ved jeg det. Hvis jeg skal forklare det for en, der spørger, ved jeg det ikke."

Augustinus Aurelius (354-430) [\[65\]](#)

Augustin var forundret over, hvorledes vi kunne måle tiden. Han kunne ikke finde nogen analogi mellem den rumlige og tidslige måling. Eksempelvis kan man placere en målestok på et skrivebord, og målestokken og skrivebordet er til stede på en og samme tid. På den anden side, hvis man skal måle en temporær proces, så gøres det ved at sammenligne med en anden proces, såsom urets viser. På ethvert tidspunkt af sammenligningen vil en del af den proces, man ønsker målt, være passeret, og en del af denne proces vil endnu finde sted i fremtiden. Man kan ikke måle processen på et og samme punkt, som man kan med skrivebordet. Hvis vi sammenligner to temporære processer, såsom min indtagelse af middag i forgårs og min indtagelse af middag idag, så sammenligner vi disse to processer med urviseren, som om vi sammenlignede to forskellige skriveborde med den samme målestok. Augustin forundres her, fordi han afviser, at ikke-analoge ting skulle kunne omtales, som om de var analoge, og han henviser tidsmålingens plads til bevidstheden:

"Det er i dig, min bevidsthed, jeg måler tiden. Afbryd mig ikke, sådan er det! Afbryd mig ikke med dine forstyrrende fornemmelser! Jeg siger: det er i dig, jeg måler tiden. Det indtryk, som de forbigående ting gør på dig, og som bliver tilbage, når de er blevet fortid, det måler jeg som nutidigt, og ikke de forbigangne ting, som fremkalder indtrykket. Det er det, jeg måler, når jeg måler tiden. [66]

Augustin afviser nøjagtigt som Bergson senere gør det, at tiden skulle være videnskabelig/ kosmologisk fastsat med gyldighed for bevidstheden [67] :

"Ingen skal bilde mig ind, at det er himmellegemernes bevægelser , der er tiden." [68]

Både Augustin, Bergson og Proust søger at vise, at tidens relativitet forstås ved en individets introspektion i en tabt fortid eller endnu ikke realiseret fremtid. Tiden for de tre nævnte er hverken teleologisk (formålsbestemt) eller videnskabelig (målelig), men metafysisk, altså bliver tiden et eksistentielt livsspørgsmål for dem alle tre. Til trods for at Augustin påstår, at han ikke ved, hvad tid er, så fremhæver han:

"Hvordan kan nu disse to tider, fortiden og fremtiden, være til, når fortiden ikke mere er til, og fremtiden endnu ikke er til? Derimod nutiden, hvis den altid var nutid og ikke blev til fortid, ville den slet ikke være tid, men evighed. Altså hvis nutiden kun kan være tid ved at blive til fortid, hvordan kan vi da sige, at den er til, når årsagen til, at den er til nu, er at den snart ikke vil være til? [69]

Tiden eksisterer for Augustin i bevidstheden, således som den gør det for Bergson og Proust, og denne er således en eksistentiel akt:

"Der er tre tider, en nutid med henblik på fortiden, en nutid med henblik på nutiden og en nutid med henblik på fremtiden. Disse tre tider findes i sjælen, og andre steder kan jeg ikke se dem. Nutiden med henblik på fortiden er erindring (sic.memoria), nutiden med henblik på nutiden er betragtning (sic. attentio), og nutiden med henblik på fremtiden er forventning.(sic. expectatio)" [70]

Hovedpointen hos Augustin er tidens umålelighed, at den er umulig at kortlægge, da den allerede er undsluppet målingen, når man iværksætter den. For i bevidstheden er fortiden og fremtiden i erindringens vold. Erindringen forvalter forventningen om fremtiden for den mod nuet rettede opmærksomhed, og samtidigt forvalter erindringen den tabte tid for den mod nuet rettede opmærksomhed. Dette er hvad individet Augustin er. [71]

"Stor er erindringens magt, min Gud. Der er et eller andet ved den, der forfærder mig, en dyb og uendelig mangfoldighed; og dette er min bevidsthed, det er mig selv! Hvad er jeg da, min Gud, hvilken natur? Et på mange måder forskelligartet og vældig uoverskueligt liv." [72]

Når Augustin betvivler målelighed af tiden, kunne han ligeså godt have sagt, at han betvivlede sprogets muligheder for en fuldstændig kortlægning af et menneskes livshistorie. Han skriver da også:

"For hvad er tid? Hvem kan overhovedet begribe det i sin tanke, så han kan fremstille det i ord? Hvad er på den anden side mere kendt i daglig tale end ordet tid? [73]

Det eneste samlingspunkt for tiden er individets bevidsthed, nøjagtigt som vi ser det hos Bergson og Proust. Og når nutiden til stadighed ikke er, men forsvinder hvert øjeblik, kan man så tænke det, som ikke er - det nu som ikke længere er. Augustin skriver:

"Vi kan da ikke måle, hvad der ikke er til...Hvad der ikke længere findes, kan ikke måles." [74]

Forholdet mellem fortid og fremtid har rod i den oplevede nutid, det findes kun fordi "jeg" oplever det.

Immanuel Kant og tiden som anskuelsesform.

"Tiden er ikke noget diskursivt begreb eller, som man også kalder det, alment begreb, men en ren form for sansningsanskuelse."

Immanuel Kant (1724-1804) [75]

I den transcendentale æstetik i "Kritik der reinen Vernunft" tegner Kant sit syn på tiden. Når det hedder kritik i titlen, så menes der efterprøvning og retfærdiggørelse af en ren fornuftserkendelse, og når der tales om fornuft, så er det den erfaringsuafhængige fornuft der tales om. Æstetik betyder ikke her læren om det skønne, men læren om det sanselige. Æstetikens beskrivelsesopdrag er menneskets evne til at skabe forstillinger om tingene omkring os. Kun den erkendelse som går forud for erfaringen (a priori), og som muliggør erfaringserkendelse kan kaldes overskridende (transcendental), altså uafhængig af erfaringen men som forudsætning for erfaringen. Den transcendentale æstetik er således en beskrivelse af mulighedsbetingelserne for erfaringserkendelsen. Det er gennem sansningen at tingene omkring os foreligger.

Bergson har på sin vis affinitet til Kant. Kant mente at mange antinomier (opstående selvmodsigelser i den videnskabelige proces) opstod i filosofien ud fra den fejl, at man stillede det forkerte spørgsmål eller ved at stille spørgsmål, som ingen mening havde. Bergson har også udpeget hovedkilderne, de tidligere ikke-kritiserede antagelser. Et af eksemplerne herpå er, at spørgsmålet om objekter er inde i sjælen eller udenfor sjælen (som har adskilt idealisme og realisme) ikke giver mening, og hans svar på problemet er, at relationen mellem sjælen og objektet ikke skal forklares i rumlige begreber, men i tidlige begreber. Kant selv fandt sandhedselementer i den engelske empirisme og i den kontinentale rationalisme, men han var overbevist om de utilfredsstillende svar doktrinerne gav hver og for sig. Kants nyskabelse og svar på antinomialiteten mellem de to nævnte doktriner bestod således i udformningen af den syntetiske a priori erkendelse (erfaringens forudsætninger i jeget). Som Kant siger det:

"...Her skal kun tilføjes at begrebet forandring, og dermed også begrebet bevægelse (som forandring af en tings plads i rummet) kun er mulig gennem en tidsforestilling. Dersom denne forestilling ikke var (indre) a priori anskuelse, kunne intet begreb, det være sig hvilket som helst, gøre det begribeligt at hinanden modsigende prædikater kunne forbindes i et og samme objekt (f.eks. prædikaterne at være et bestemt sted og ikke være der) Kun i tiden kan begge kontradiktoriske bestemmelser optræde ved én og samme ting, nemlig som bestemmelser der optræder efter hinanden..." [76]

og videre:

"..Og netop fordi denne indre anskuelse ikke forsyner os med noget rumligt søger vi at erstatte denne mangel med analogier og fremstiller tidsfølgen som en linie der strækker sig i det uendelige og i hvilken det mangfoldige udgør en række der kun har en dimension....." [77]

Kant ser således, at tiden kun kan fremstilles ved den naturlige talrækkes analogi, hvorved tiden fremstilles som kontinuerlig og lineær. Hvis jeg skulle bruge et litterært analytisk begreb, så kunne man kalde Kants tidsbegreb for konsekutivt. Bergson fremstiller tiden som kompleks, og hans tidsbegreb kunne med et litterært analytisk begreb kaldes additivt.

"...at tidsforestillingen selv er anskuelse thi alle dens relationer lader sig udtrykke ved en ydre anskuelse." [\[78\]](#)

Den sproglige repræsentation af tiden er således ikke noget problem for Kant, som det er det for Bergson.

"..Tiden er derfor helt og holdent en subjektiv betingelse for vor (menneskelige) anskuelse, hvilken altid er sansningsanskuelse for så vidt vi påvirkes af genstande." [\[79\]](#)

Den empiriske traditions nedslag ser vi her tydeligt, da tiden her kun har gyldighed for sansningens forholdsmæssig placering af ydre fænomener i bevidstheden.

"..Tiden er altså virkelig, ikke som objekt men som den måde på hvilken jeg anskuer mig selv som objekt." [\[80\]](#)

Jeget placeres og anskues i lighed med ydre objekters optræden som fænomener. For Bergson ser, at Kant forveksler den symbolske forestilling om jeget med selve jeget [\[81\]](#)

"..På samme måde indses det at den transcendentale æstetik ikke kan have begrebet forandring blandt sine a priori data. Thi tiden selv forandrer sig ikke; kun noget der er i tiden kan forandre sig. Altså kræves der iagttagelse af noget eksisterende og af forandringerne i dets tilstande." [\[82\]](#)

Heraf ser vi, at Kants begreb om tiden nærmest er at betragte tiden som en rummeligt udstrakt lineær beholder. (Billedligt kan vi se tiden som en viadukten). For Bergson er forandring netop centralt i tidens udfoldelse. Bergson hævder, at Kant forveksler tid med rum. For Bergson fastholder Kants tid kun samtidigheden og af selve bevægelsen kun ubevægeligheden. Som Kants værk udspringer Bergsons værk af en påpegning af antinomier og en overbevisning om, at disse kun kan løses ved at gå til problemerne ud fra et nyt synspunkt. Bergson står i kontrast til Kant med hensyn til opfattelsen af relationerne mellem filosofi og videnskab. Hele Kants værk er domineret af hans videnskabsbegreb. I "Kritik der reinen Vernunft" skelner han mellem videnskabens forsikrede og sikre resultater på den ene side, og den eksisterende metafysiks usikkerhed og forvirring på den anden side. "Kritik der reinen Vernunft" er både en kritik af metafysikken og en validering af videnskaben. Kant søger med "Kritik der reinen Vernunft" at etablere betingelserne, på hvilke videnskabens succes grunder. Når Kant talte om videnskab, mente han matematisk grundet videnskab. Man kan sige at Bergson gør op med Kants dogme om metafysikkens usikkerhed. Han undersøger og propagerer metafysiske antagelser, der er ikke-matematisk grundede og kan således fremføre en metafysisk kritik af samtidens videnskab. Kants begreb om antinomier angriber Bergson for at udgrænse den ikke-videnskabelige erkendelses gyldighed. Det er af overordentlig vigtighed at se Bergsons kritik af Kant - ikke som en kritik af Kant selv - men som en kritik af hans samtidige videnskabsmænd, der, som Bergson hæfter sig ved, tænker med Kant i deres hoveder. [\[83\]](#)

Denne Kant inspiration består således kun i den rent erkendelsesteoretiske fornuftsundersøgelse og ikke i Kants æstetiske overvejelser. (æstetisk her forstået som teorien om det skønne)

Bergson kritik er således, at en efterkantiansk analyse rekonstruerer det udstrakt målelige ved hjælp af det intensive umålelige, rummet ved hjælp af tidsløbet og det uden-for-hinanden-værende ved hjælp af de indre tilstande, og at den behandler fornemmelser, som tegn på virkeligheden og ikke som virkeligheden selv. [\[84\]](#)

Den medicinske fysiologis indflydelse på Bergson.

Et klart eksempel, på at filosofiske overvejelser ikke blot foregår i et specielt indrettet laboratorium afskåret fra livet i det øvrige samtidige samfund, er inspirationskilderne, som Bergson henter fra diskussionerne i den medicinske fysiologi i Frankrig og Tyskland. Når jeg her siger fysiologi, skal forståelsen af begrebet fysiologi sættes i parentes, da fysiologi havde en anden status og betydning i det 19. århundrede.

Udviklingen gik på dette medicinske område som på så mange andre naturvidenskabelige felter fra en type videnskabelig metode til en anden, som firkantet illustreret ser således ud for den medicinske fysiologis vedkommende. Og skal vi placere Bergson i dette skema må vi placere ham blandt taberne, hvilket selvfølgelig kun skal forstås tentativt. [\[85\]](#)

Vindere.

Positiv metode

Statistik

Vivisektion

Brug af mikroskop

Reduktionisme

Autopsi

Antivitalisme

Tabere.

Filosofisk metode

Prosa

Antivivisektion

Brug af normalt syn

Holisme

Observation af det levende

Vitalisme

Man kan sige at Bergson reaktualiserer en tradition, der med sin svigtende dominans er blevet fortrængt af et overvejende positivistisk videnskabsprogram.

Udsigelsens umulighed, symbolteorien, bevidsthedens ubestemthed; erindringen mellem drøm og handling.

Enkelhed og fuldstændighed i beskrivelsen, af hvad der er Bergsons ærinde, må allerede nu forekomme min læser at være umuligt, men forsøget bør gøres. Det er individets særegenhed- dets enestående livshistories usammenlignelighed med andres livshistorier, som Bergson søger at rede i land overfor rationalitetens og det sociale livs reificering, kategorisering og frihedsberøvende strategier, eller hvad jeg med moderne Habermas sprogbrug ville kalde systemverdenens indgreb i livsverdenen.

Bergson følte, at hans akademiske læretid havde ofret intuition på rationalitetens alter, men han kom til at mene, at intuition alene kunne afsløre livets enhed, en åndelig enhed, der gik udover rationalitet og materialitet. Bergson står midt i en tid, hvor en passioneret og intolerant kult af den positive videnskab var den grundlæggende intellektuelle diæt, hvor metafysikken blev opfattet som et blot og bart bedrag. En tid hvor videnskaben mente at kunne fastslå, at det vi kalder sjælen blot var ren krop, hvor psykologien blev erstattet med fysiologien. Men som han skulle have sagt:

"Humaniteten kan ikke leve af maskineri alene, for den behøver metafysikken." [\[86\]](#)

Og hvor finder Bergson denne livets enhed jo:

"Ad intuitiv vej er en indre, absolut erkendelse af jegéts varen mulig ved hjælp af jegét selv" [\[87\]](#)

Der gives en ydre virkelighed for bevidstheden, og denne virkelighed er bevægelighed. Tingene, som findes ude i virkeligheden, er ting, som er ifærd med at dannes, ligeså er tilstande ikke fastlåste, men i evig forandring. Bevidstheden om vores egen personlighed er en stadig rindende strøm:

..."en stadig rindende strøm, der ikke kan sammenlignes med nogen anden strøm" [\[88\]](#)

Når bevidstheden danner faste begreber om den bevægelige virkelighed, kan disse faste begreber ikke udtrykke virkelighedens bevægelighed. [\[89\]](#):

"Symbolet er imidlertid et udtryk for tankens mest indgroede vaner. Man stiller sig i almindelighed i det ubevægelige, hvorved man faar et støttepunkt, der har praktisk betydning, og sidenhen forsøger man at sætte de bevægelige sammen ved hjælp af sådanne støttepunkter." [\[90\]](#)

Men bevidsthedens ubestemthed forulempes, for som Bergson pointerer:

"Således elsker og hader vi vi alle paa sin måde og Kærligheden og Hadet genspejler hele personligheden. Sproget betegner imidlertid disse tilstande med de samme Ord hos alle Mennesker; derfor har det også kun kunnet fastholde den objektive og upersonlige Side ved kærligheden og Hadet og i det hele ved alle de mangfoldige Følelser, der rører sig i sjælen.Tanken vil altid være inkommensurabel med Sproget." [\[91\]](#)

Udsigelse af individets bevidsthedsstrøm til et publikum definerer Bergson således som uhyre vanskelig, og han fastholder en idé om et komplekst tankens privatsprog, der forsøgt oversat til et offentligt sprog kun kan gøre bevidstheden til en bestemt størrelse. Hvad er så denne bevidsthed, der ikke lader sig bestemme:

"Og bevidstheden vil sige erindring." [\[92\]](#)

Den intellektuelle sympati, der kaldes intuition, er den uhyre vanskelige proces, man må tage i brug for at genfinde virkelighedens bevægelighed og bevidsthedens bevægelighed, den tabte tid, erindringen. Dette er ikke et intellektuelt aktivt arbejde, men er en passiv viljesløs erindring udenfor fornuftens kontrol, som:

"Naar man i uvirksom tilstand lader bevidsthedens indre blik glide henover sin personlighed..." [\[93\]](#)

Men hvad kan denne viljesløse erindring så bedst sammenlignes med? Jo det er drømmen:

"Hvad angår drømmen, behøver De da virkelig, at jeg forklarer den ? Det er den tilstand, som De naturligt henfalder i, når De giver slip på Dem selv, når De ikke længere har evnen til at koncentrere Dem om et enkelt punkt, når De er hørt op med at ville." [\[94\]](#)

Og denne viljesløse drømmeagtige intuition står i modsætning til den finalistiske matematisk videnskabelige proces, der gør virkelighedens tilblivelse til færdiggjort og reificeret virkelighed. [\[95\]](#)
For som han siger:

"Vilde jeg derimod forsøge at gøre nogen rede for denne psykologiske Tilstand, kan jeg kun gøre ham Intensiteten forstaaelig ved et Tegn, der er klart og tydeligt og af matematisk art..." [\[96\]](#)

Viljen er udtryk for en pragmatisk "videnskabelig" tilgang til verden, og den foregår på bevidsthedens overflade - i den vågne tilstand.

"...for at ville og at være vågen er én og samme ting." [\[97\]](#)

Intuitionen er en kontemplation, der må sammenhobe og sammensmelte en så vældig masse, så iagttagerens selmodsigende fordomme i sine iagttagelser indbyrdes neutraliseres og sammensmeltes. Geråder Bergson sig ikke ind i en solipsistisk labyrint, der gør det umuligt at udsige den individuelle livshistorie til forståelse for andre mennesker:

"Men naar nu metafysikens fremgangsmåde er intuitionen, og intuitionen har sin plads i den virkelig varende tids bevægelighed, og denne tid er af psykologisk natur, bliver da filosofen ikke henvist til udelukkende at leve i selvbetraktning?" [\[98\]](#)

Ja og nej, for pointen er, at denne intuition er en evindelig uafsluttet proces, hvor ikke-statisk viden kontinuerligt tilføjes mere og mere. Når denne intuitive introspektion altid defineres ved at være uafsluttet, er det Bergson's pointe, at man:

"maa ...bestandig prøve nye symboler for at fuldkommengøre sin bestandig ufuldkomne oversættelse." [\[99\]](#)

Det er således ikke en udsigelsens umulighed, der er Bergsons ærinde, men derimod en opfordring til en samvittighedsfuld omgang med individets særegne private livshistorie, der aldrig kan formidles fuldstændigt af en anden end individet selv overfor sig selv. Ufuldstændigheden i beskrivelsen af det individuelle menneskes bevidsthed er således et vilkår, der ikke må benægtes. Det er et solipsistisk verdensbillede, som formidles os af Bergson. Begrebet solipsisme, hvis etymologiske rødder er de latinske ord solus (hvilket betyder alene) og ipse (som betyder selv), omfatter en realitets solipsisme, som er en metafysisk position, og en epistemologisk solipsisme, der peger på det privilegerede sted for adgang til sikker viden. Den epistemologiske solipsisme er den position, der fastholder, at det eneste, hvorpå man kan være sikker, er ens egen personlige erfaring, at ens erfaring repræsenterer hele realiteten - at den ydre verden kun kan eksistere som et objekt for ens bevidsthed, altså at åndelige værdier er fundamentale i verden som helhed. Man kunne også kalde denne position for en ekstrem variant af idealismen. Den realitets solipsisme, som vi kommer til at møde hos Proust, er den ,at sandheden er subjektiv, og sandheden eksisterer kun som den manifesterer sig i erindringen (de eneste autentiske sandheder). Al viden om andre mennesker og verden er subjektiv i den betydning, at den begynder med en første-persons erindring (erfaring). Som vi ser det hos Heraklit, er virkeligheden under evig forandring, og derfor er to erindringer (erfaringer) aldrig de samme (Vi træder aldrig ud i den samme flod to gange) Virkeligheden er en sø af bevidsthed, med subjektiviteten i centrum. Og det

kan være svært at skelne denne bevidsthed fra en drøm. Bevidsthedens eneste fundament er det faktum, at fortællerjeget erfarer den, og at fortællerjeget vil, at den skal være virkelig. Det, der stiller sig som problem for fortælleren, er forholdet mellem den foranderlige sanseverden og den uforanderlige begrebsverden. Jeg tror det var Tolstoj, der bemærkede dét, at det faktisk aldrig er ordet, der ikke forstås, men det begreb, der udtrykkes med ordet.

Bergson giver et passende eksempel fra litteraturens verden, der leder os naturligt over til læsningen af Proust:

"Lad os som et andet eksempel tænke os en romanskikkelse, hvis livshændelser fortælles. Under fortællingen føjer forfatteren det ene karaktertræk til det andet, men hvor meget han end gennem ord og handlinger formaar at skildre sin helt, vilde alligevel intet kunne erstatte den usammensatte og udelelige følelse, man vilde have, om man for et øjeblik blev et med skikkelsen selv." [\[100\]](#)

Bergson har således nærmest lagt grundstenen til en poetik eller en romanens teori, som Proust elaborerer videre på.

2.del. Marcel Proust.

Stillbilleder fra Volker Schlöndorffs filmatisering af "Un amour de Swann" (Swanns kærlighedshistorie. Anden Del af Vejen til Swann.) illustrerer fint dette tankens spring fra den konkrete nutid til flere usamtidige, men i denne nutid samtidigt for bevidstheden optrædende oplevelser, som er så karakteristisk for Prousts værk. [\[101\]](#) Men ikke engang filmen skulle for Proust være en stærk nok metafor for romanens forløb, for som han skriver:

"Nogle enkelte ønskede, at romanen skulle være en filmsagtig defilering af tingene. Denne opfattelse var ganske tåbelig. Intet ligger længere fra det, vi i virkeligheden opfatter, end et sådant kinematografisk udsyn." [\[102\]](#)

Og Prousts inspirationskilde Bergson skrev:

"Mekanismen i vor dagligdags Erkendelse (sic. den pragmatiske) er af kinematografisk Art... Anvendelsen af den kinematografiske Methode fører saaledes her til, at man bestandig kommer til at begynde forfra, hvilket ganske vist kan faa Tanken, der altsaa aldrig kan finde noget, hvorved den kan slaa sig til Ro, til at bilde sig ind, at den ved sin egen flakken rundt gør selve det virkeliges Bevægelse efter. Men omend Tanken selv kan blive svimmel og herved fremkalde den Illusion, at den har faaet Tag i det bevægelige, er den ved sin operation ikke kommet et Skridt videre og vil bestandig vedblive at være lige langt fra Maalet. [\[103\]](#)

Den er så tæt knyttet til mine handlinger, tanker og nattesøvn.

Prousts nostalgi.

" En bog er en stor kirkegård, hvor man ikke længere kan læse de udviskede navne på størstedelen af gravstenene."

Marcel Proust (1871-1922) [\[104\]](#)

Det tør siges at være en grel underdrivelse, at Proust havde en dårlig hukommelse på 1 ¼ million ord, men det giver mening, når vi betragter romanværket "På sporet efter den tabte tid" som dén kontingente roman, og deraf forstås romanens mønstrøse omfang. Samuel Becket skrev om Proust :

"Proust havde en dårlig hukommelse...Manden med den gode hukommelse husker ikke noget, fordi han ikke glemmer noget." [\[105\]](#)

Hvad Beckett netop understreger er, at hvad der konkret har fundet sted i fortiden er uinteressant, men at denne stedfundne begivenheds åndelige repræsentation i den individuelle kontemplativt erindrende menneskes hukommelse, hvis den er bærer af betydning for den individuelle betragtning, altså gør en kvalitativ forskel, og således kommer på skrift, netop er udtryk for et genuint kunstnerisk udtryk, der kan antaste reificeringen af det individuelle menneskes livshistorie.

Når jeg taler om det kontingente, så følger jeg de konnotationer ordet tilflydes fra Richard Mckay Rortys (1931-) arbejde, som jeg vil berøre nærmere i konklusionen. Men kort forklares det kontingente ved at være det tilfældige (ikke-logisk) modsat det nødvendige (logiske). En kontingent sandhed (falskhed) er en sand (falsk) dom, hvis benægtelse ikke indebærer en logisk selvmodsigelse. En kontingent dom er en dom hvis sandhed eller falskhed ikke er kendt i og med forståelsen af den som værende uudgrundelig, hvilket for kontingente domme betyder, at der kan afsiges en uendelig række tilladelige ligeværdige domme, som indbyrdes kan være selvmodsigende. Hvilket vil sige, at udsigelsen af kontingente domme i sit udgangspunkt indebærer en usikkerhed på om der nu er sagt nok, altså fås en sproglig redundans som konsekvens. [\[106\]](#) Når Rorty bliver indraget i diskussionen om Bergsons indflydelse på Proust, er det fordi Bergson for mig at se er en af de filosoffer blandt flere (f.eks Nietzsche som Rorty henviser til), der i ly af den naturvidenskabelige forklaringskrise på det humane område i slutningen af det 19. århundrede teoretisk godtgør denne krises indhold og påpeger de i den naturvidenskabelige forklaringsmådes opståede antinomier og sætter derved mulighederne for en anden diskurs om det humane. For mig at se er Bergson blandt de filosoffer, der på dette tidspunkt formulerer de teoretiske mulighedsbetingelser for en diskurs, som Rorty kalder det kontingente. Bergson godtgør således filosofisk, hvad Proust søger at gennemføre litterært. Hvad angår Rorty søger han bl.a. at beskrive Prousts diskurs, og indrammer denne diskurs ud fra et nutidigt synspunkt, hvilket jeg vil vende tilbage til.

" A la recherche du temps perdu" blev publiceret over en årrække, fra 1914 til 1927. Kort fortalt, skildrer værket den franske overklasse adelen, der endnu blomstrede i fuldt flor i 1890erne og dens endelig forfald frem til ca. 1917, da adelen langsomt, men sikkert blev fortrængt af industriborgerskabet og dets større evne til at akkumulere kapital-værdier end den degenererede og dekadente adel. Dette er romanens ydre verden, der slår ind i fortællerens egen livshistorie. Man kan i en vis forstand sige, at Prousts romanværk handler om en fortællers higen og søgen efter sin

selvbiografi, og at der i denne selvbiografi udvikles et spændingsforhold mellem det sociale liv - verden omkring fortælleren, andres tekstuelle udlægning af verden og fortællerens jeg.

Prousts værk indbyder til tolkning og filosofisk udlægning, men undflyr sig en klassificering. Man kan spørge sig, om det er en psykologisk roman- en selvbiografi- en sædeskildring- en kærlighedsroman - en æstetiserende refleksion over arkitektur, musik, maleri, teater- eller, om den er en livets filosofi, en metafysik par excellence. Jeg hælder til at romanværket må ses som noget af hvert, men jeg vil i min læsning her lægge vægten på at læse Proust som en metafysiker, der illustrerer sin filosofi ved hjælp af den skønlitterære tekstform, som han sprænger og fornyer. Qua den valgte skønlitterære diskurs, føres Proust til at gøre rede for "en romanens teori"- en diskussion om stof og form, hvad der på grund af dens placering i værket ("Den genfundne tid" 3. Del) kommer til at virke som en metalitterær bearbejdning af det allerede skrevne, eller en retroprospektivisk berigtigelse.

Som Proust selv udtrykte det, skal vi nu beskæftige os med:

"...den form, der sædvanligvis er og bliver usynlig for os, tidens form." [\[107\]](#)

Jeg har nu læst Bergson og tillader mig her at reducere og opsummere Bergsons teori i punktform, og som i hovedtræk udgør det, jeg vil lede efter hos Proust.

1. Sproget er privat. Kun jeg kan vide, hvad de ord, jeg bruger, betyder!
2. En solipsisme, hvor Jegét er det eneste givne, hvor den anden kun optræder som billeder eller repræsentation.
3. En subjektiv perception; siden Jegét ikke er den anden, så kan Jegét ikke vide, hvorledes den anden ser verden.
4. Det er umuligt at forstå en andens tanke, fordi den andens tankes individuelle kontekstualitet er anderledes.
5. Repræsentationens idealitet; umuligheden af at kunne fastslå korrektheden af repræsentationen (fornemmelsen, følelsen), da den ikke kan sammenlignes med tingen i sig selv. Fornemmelsen fremtræder for bevidstheden, og er ikke hjernens molekylærbiologiske mekaniske arbejde afstedkommet af en sansepåvirkning.
6. At følelser eller fornemmelser er virkeligheden selv, og ikke blot tegn på virkelighedens nedslag i bevidstheden.
7. At følelser eller fornemmelser ikke forandrer sig springvist, medens påvirkningen vokser kontinuerligt. At der ikke er noget lineært aritmetrisk forhold mellem det "der indeholder" (en stor glæde) og det "der er indeholdt" (en mindre glæde voksende til en større) til stede i bevidstheden. Den større glæde refererer ikke kun til et initialpunkt, men til et væld af glædesoplevelser i det indtil da levede liv.
8. Enkelte sansepåvirkninger er ikke identiske med hinanden, hvilket udelukker addition og direkte sammenligning eller juxtaføring af dem, for kun en kontrastering mellem bevidstheds-følelses-tilstande kan finde sted mellem de sanseassociationsudløsende sanseindtryks kontekster i bevidstheden.
9. Enkelte sansepåvirkninger kan ikke holdes som konstante, hvilket betyder at man ikke kan se bort fra mellemrummet (tidsløbet) mellem sansepåvirkning 1 og sansepåvirkning 2 i en sammenligning mellem 2 sansepåvirkninger.
10. Konstruktionen af tal (en sprogliggørelse af tidsløbet) forudsætter en diskontinuitet, hvilket vil sige at sprogliggørelsen af repræsentationen (følelsen, fornemmelsen) er en homogeniserende rumliggørelse af det heterogene, hvilket er en antinomi. En redegørelse for denne selvmodsigelse giver det kontingente verdensbilledebeskrivelse og fordrer genbeskrivelse på

- genbeskrivelse, der ikke tager nogen ende - altså er der en dualisme mellem ydre fænomener og bevidsthedens oversættelse af et væld af forestående muligheder.
11. Den æstetiske sprogliggørelse (f.eks. romanen), trods sprogets utilstrækkelighed til at repræsentere den tidlige kvalitative fremadskriden, suggererer følelsen hos læseren, hvorimod naturen udtrykker følelsen.
 12. En erkendelse af tidsløbet, jegéts varen fås ved en intuitieren af bevidsthedsstrømmen, og denne individets bevidsthedsforløb er erindringen.
 13. Denne intuitieren er en passiv viljesløs akt udenfor fornuftens styring, den er at ligne med drømmen - en given slip på sig selv.
 14. En sprogliggørelse af bevidsthedsstrømmen forstås som en oversættelsesproces, der er erkendt som ufuldstændig i sit udgangspunkt, hvilket får som konsekvens, at en bestandig afprøvning af metaforer på jegéts varen må fortsætte i det uendelige med en bestandig ufuldkommen oversættelse, hvilket giver den kontingente verdensbeskrivelse.
 15. Fornuften retter sig med sin pragmatiske funktion mod fremtiden og sørger for at vi "glemmer" det der ikke tager sigte på det praktiske - ønsket om at indrette verden, og ønsket om at indrette os efter andre mennesker, hvilket giver en spatial-temporal upersonlig social tid.
 16. Intuitionen retter sig mod fortiden og har fornuften og den spatial-temporale tid at kæmpe imod.

Ved hvert afsnit har jeg i fremhævet skrift anført de punkter, som jeg mener Prousts fortæller refererer til.

Vi møder fortælleren på sin vej tilbage til Paris fra en klinik og følgende til et middagsselskab hos prinsessen af Guermites, hvor han reflekterer over romanens stof og form, altså en poetik. Når fortælleren i 7.binds 3. kapitel tvivler på sine litterære evner, er det ikke en tvivl i banal forstand. Det er således ikke en tvivl, om fortælleren er i stand til at skrive. Nej det er en metafysisk tvivl, om sansningens oversættelighed til et opregnende skriftsprog. Der ligger således også et metalitterært tema for, en diskussion om stof og form.

Fortælleren omtaler træer oplevet fra en jernbanerejse: "Med kulde, med kedsomhed, konstaterer mine øjne den linje, der skiller jeres lysende top fra jeres skyggestammer." [108] Der er en noget subtil selvmodsigtelse mellem det, der af fortælleren kommenteres som ligegyldigt, og hvad der tekstuel beskriver, altså kontingens. Fortælleren understreger manglende glæde ved beskrivelse af træerne- naturen- men samtidig beskrives denne for fortælleren "døde natur" minutiøst og smukt: ".hvilken glæde ville jeg da ikke føle ved synet af dette forhæng af træer, oplyst af den nedgående sol,....., blomster, hvis kronblade jeg næsten kunne tælle,....". Der opstiller sig således et problem for fortælleren. Problemet er, hvilken mening han kan finde i sit selvmodsigtende følelsesliv. [109] (Punkt 5 og 14)

Hvad der følger, er tvivlen på sansningens formidling til den anden - formidlingen af denne særligt psykiske adaptation af det sansede til en anden person - tvivlen på den andens forståelse. Om den anden på sin nethinde fremkalder de samme betydninger af metaforer, som de betydninger metaforerne af fortælleren var beregnet på at fremkalde. Og Proust siger klart: "Men et trylleri kan ikke tappes om i et andet kar, erindringen kan ikke stykkes ud..." [110] (Punkt 1)

Parallellen til Bergson er også åbenbar, hvor fortælleren beskriver:

"(sic. Jeg spadserede) igennem en gliden vemodig og dejlig fortid. Den var for resten skabt af så mange forskellige forgangne tider, at det var vanskeligt for mig at erkende årsagen til min melankoli." [111]

Fortælleren har således som Bergson forsonet sig med følelsernes uransagelighed og at man ikke kan spore en følelses optræden tilbage til én årsag, men derimod til et væld af sammenvævede årsager. (Punkt 7)

Fortælleren møder hr. de Charlus: ..."han hentede et eller andet ret ubetydeligt minde frem, der angik mig, og som skulle bevise mig, at han havde bevaret eller genvundet al sin åndelige klarhed" [112] og senere gengives det fortalte i direkte tale: " "Her er en søjle, hvor der en plakat mægtig til den, jeg stod foran, første gang jeg så Dem i Avranches...nej i Balbec, mener jeg." [113] Denne teknik er udbredt i hele romanværket, først at omtale en meningsudveksling og senere at lade den fremstå i direkte tale. Man kan sige at denne teknik søger at godtgøre, hvad vi kan kalde en repræsentationskrise, qua den solipsistiske opfattelse af verden. At et begivenhedsforløb, en andens tanke er uoversættelig til det sprog som den ene, i dette tilfælde fortælleren, benytter til at forstå den anden. En tankes sammensathed gør, at den ikke er intersubjektiv overførbart til et andet menneske, hvilket betyder, at der er private rester tilbage hos den talende, som den lyttende aldrig vil få adgang til. (Punkt 1, 2, 3 og 4)

Fortælleren anfører, hvorfor det ikke er let at give en "ensartet skildring af livet" [114] og hvorfor denne skildring ikke kan føre til en fornuftsmæssig sporing af fortælleren overfølsomhed til en endelig årsag eller essens. Det er fordi den mindste begivenhed, eller ting, der har optrådt for sanserne var "omgivet af og belystes af genskæret af ting, som logisk set ikke hørte sammen med dem og er blevet adskilt fra dem af forstanden, der ikke havde mindste anvendelse for dem til brug for ræsonnementer". [115]

Det er samme opfattelse af fornuften, som vi har set hos Bergson. Fornuften er således også hos Proust den pragmatiske indstands, der tager sigte på individets handlingstilværelse, og som reducerer det sansedes afstedkomne følelse, så den kan anvendes i det sociale liv og uproblematisk forstås. (Punkt 8, 9 og 15)

Fortælleren ser de erindrede begivenheder eller tings betydning "lukket inde som i tusinde indesluttede kar, hvoraf hvert enkelt er fyldt med ting af absolut forskellig form, duft, temperatur; for ikke at tale om, at disse kar, der er fordelt over hele vort liv i dets vækst, alle de år, hvor vi ustandselig har forandret os, om så blot med hensyn til drøm og tanke, er anbragt i helt forskellige højder og giver os fornemmelsen af sært varierede luftlag." [116] Det, fortælleren således giver udtryk for, er at hver særegen begivenhed - f.eks det at falde over en brosten, ikke blot opleves som faldet over en brosten, men vejrliget, den geografiske placering, hvilke tanker der blev tænkt, i samme øjeblik som faldet over brosten fandt sted - er uadskillelige, og således ikke fornuftsmæssigt kan reduceres og sammenlignes med lignende fald over brosten på andre tidspunkter i fortælleren liv. Fortidige begivenheders egenart kan ikke blot ophobes ud af en linje, fordi "mindet, takket være glemslen, ikke har kunnet knytte noget bånd, ikke kunnet befæste noget kædeled mellem sig selv og det nuværende minut" [117] Og det, fortælleren således ønsker at finde årsagen til, er, at erindringen pludselig lader os indånde den selvsamme flygtige men alligevel forandrede luft, som vi på den erindrede begivenheds tidspunkt indåndede. De erindrede begivenheders flygtighed i glemslens tåger, men lejlighedsvis opdukkes i bevidstheden stiller sig til æstetisk bearbejdning af fortælleren. Fortælleren ser den erindrede begivenhed som en gentagelse af begivenheden og dens oplevede kontekstualitet. Denne gentagelse af begivenheden i bevidstheden, fordrer en genbeskrivelse, hvis nødvendighed kommer af mellemliggende begivenheders indvirkning på den erindrede begivenhed. Fortælleren mener således at genbeskrivelsens vanskelighed af erindringselementet giver en "fornemmelse af fornyelse, når den allerede havde været indåndet, for det sande paradys er altid det tabte paradys." [118] (Punkt 8 og 9)

Fortælleren bereder sig på at skrive et kunstværk, som vi angiveligt allerede har læst, da vi nu befinder os i "Den genfundne tid" Del.3. Han påpeger problemet med at give skarpt adskilt stof en rækkefølge, således som Bergson afviser en "talrække" for intensiteter. Fortælleren søger at forstå, hvorfor han nu endelig oplever en lykke ved disse af tiden for hinanden adskilte erindringer, og siger: "De havde det tilfælles, at jeg følte dem på én gang i det nuværende øjeblik og i et fjernt øjeblik.... de lod fortiden gøre indgreb i nutiden og fik mig til at nære tvivl om, i hvilken af de to perioder jeg befandt mig." [119] Erindringerne optræder, "hvor fortid faldt sammen med nutid, (sic og) kunne befinde sig i det eneste milieu, hvor det var i stand til at leve, at nyde tingenes egentlige natur, det vil sige uden for tiden". [120] Denne væren udenfor tiden svarer til det Bergson kalder at være udenfor den spatialiserede nutid, altså uden for det sted hvor rum og tid mødes, hvor en intuiteren finder sted. Af denne intuiteren følger en sammenstilling - en juxtaposering af sansindtryks forskellige kontekstualiteter, fra forskellige tidspunkter i det levede liv. Der finder en kontrastering sted af flere forskellige scenebilleder fra forskellige tidspunkter i det levede liv, som hver især indeholder samme ting (en fællesnævner). Tingens (fællesnævnerens) sanseassociative kraft fremkalder anderledes billeder afhængig af i hvilke kontekstualiteter, den har optrådt, hvilket vil sige den er indesluttet eller indlejret i usamtidige bestemte rum og optrådte på bestemte tidspunkter, hvor scenebillederne blev til. (Punkt 7,8)

Fornuftens hårde love neutraliseres for fortælleren, da han erkender hvorledes erindringen kommer til ham, og han giver en plausibel forklaring på, hvorfor han oplever en paradisisk lykke derved. (Punkt 12 og 13)

Kun når fortælleren "var uvirksom" lod "analogiens mirakel" ham genfinde "den tabte tid", noget fælles for fortid og nutid, en smule tid i ren tilstand. Tingenes betydning fortabes ved iagttagelse af nutiden, når forstanden bearbejder brudstykker af nutid og fortid og "berøver noget af deres virkelighed for kun at bevare, hvad der tjener nyttemæssige, snævert menneskelige endemål." [121] Refleksionen over sprogets pragmatiske nytte, men nyttesløshed til beskrivelse af livsmening, er således den samme, som vi ser det hos Bergson.(Punkt 5, 15)

Der er således ikke tale om en fornuftens aktive katalogisering af begivenheder, men om en associationens indfald, der f.eks. kommer af en bestemt lyd i nutiden, der fremkalder erindringen om samme lyd i en fortidig kontekst eller erindringer om flere på forskellige tidspunkter optrædende lyde af samme karakter, men optrædende i forskellige kontekster, hvor disse indfarver hinanden. Derfor kan oplevelser i Combray, Venedig og Balbec optræde samtidigt og kontrastere hinanden i erindringen, uanset hvilken fornuftsmæssig tidsrækkefølge de erindrede begivenheder indtager i fortællerens liv. [122] (Punkt 8)

Det bliver en introspektiv intuitiv opgave for fortælleren at opsøge erindringerne "at prøve dér, hvor de befandt sig, det vil sige i mig selv, at gennemlyse dem lige til deres klareste dyb." [123] En pluralistisk tilgang til beskrivelserne af fortiden, eller formuleret anderledes, flere beskrivelser af samme begivenhed eller flere lige privilegerede genbeskrivelser bliver vejen frem for fortælleren, der siger, at man må søge at fortolke "fornemmelserne som tegn på lige så mange love og forestillinger... (sic.og)... forvandle dem til et åndeligt ækvivalent.." og dermed et kunstværk. [124] Fortælleren kan ikke finde noget privilegeret sted eller støttepunkt, hvorfra han kan beskrive det ubevidste, erindringen. Fortælleren siger "ingen (sic.kan) hjælpe mig ved nogen regel". [125] eller "Kun det kommer fra os selv, som vi henter frem fra mørket i os selv, og som de andre ikke kender." [126] (Punkt 10, 12 og 13)

Fortælleren når frem til at beskrive det middel, hvormed han må udtrykke sig, nemlig sproget. "Måske er det snarere efter sprogets kvalitet end efter den særlige æstetik, man kan bedømme det trin, hvortil det intellektuelle og åndelige arbejde er nået." [127] Fortælleren søger at forstå tidligere fremstillede

litterære værker og deres ufuldstændighed. Når han erindrer deres fortællinger og deres sprogbrugs indvirkning på ham, er det ikke deres originalitet, han erindrer, men de kontekster, hvori de blev læst. Som han siger: "Sagen er den, at tingene - en bog i sit røde omslag ligesom de andre - så snart de er opfattet af os, i vort indre bliver til noget immaterielt, af samme natur som alle vore tanker eller fornemmelser fra den tid, og blander sig uopløseligt med dem." [128] (Punkt 5, 10 og 14)

Fortælleren gør et udfald mod den realistiske tradition, og kalder den dén litteratur, der er fjernest fra virkeligheden, fordi den misforstået kronologiserer begivenheder. Men den ufuldstændige og i mere moderne sprogbrug kontingente erkendelse - romanen er den der må skrives. "Det er den, som kunsten, når den da fortjener det navn, bør udtrykke, og hvis det mislykkes for den, kan man endda af dens afmagt drage en lære (medens man ikke kan uddrage nogen af realismens vellykkede forsøg), nemlig: at denne essens for en del er subjektiv og ikke kan meddeles til andre." [129] (Punkt 7,10 og 14)

Med et smukt billede fremlægger fortælleren den individuelle erindring af den læste bog og bogens (bevidsthedsmæssige) kontekstualitet. "Hvor var den skønhed, jeg fandt i dem (sic. Bøgerne)? Jo, fra selve bindet er sneen, der den dag dækkede Champs-Élysées, ikke blevet fjernet" [130] Billedmæssigt søger fortælleren at gøre det klart, at hans ærinde ikke blot er at gentage et overleveret sprogbrug fra læste bøger. Han søger sit eget private sprog og er endog bevidst om sit forehavendes umulighed. Han ønsker at genbeskrive, at søge flere ligeværdige ord, metaforer for dette nok så ubeskrivelige erindrede liv. (Punkt 4 og 5)

Fortælleren søger sit tidligere Jeg og må finde beskrivelser af dette tidligere Jegs kærlighed. Men det er et "jeg, der ikke er det jeg, der har set den (sic. Det oprindelige jeg's kærlighed), og som må vige pladsen for det jeg, jeg dengang var, for at det skal kalde på den ting, det alene kendte, og som mit jeg af i dag ikke kender." [131]

Det fortælleren søger, er en beskrivelse af flere jegér. Disse flere jegér er samlet udtryk for fortællerens identitetsudvikling. Fortælleren ønsker at fremkalde en indre kvalitativ differentiering, hvor fortællerjeget kan forholde sig til sig selv, idet fortælleren er kvalitativt forskellig fra sig selv og kan træde uden for sig selv. Fortællerens liv består af forskellige momenter. Fortællerjegets søgen efter en identitet, og denne identitet med sig selv vil sige, at disse forskellige livsmomenter bliver holdt sammen i ét liv, og som vi senere skal se betegner fortælleren dette som det panoptiske udsyn. Selvidentiteten bliver først til virkelighed gennem en løbende differentiering og stadig dannelse af kvalitative forskelle. Der er således tale om et decentreret jeg, en flerhed af jegér over tid, som den biografiske genstand for fortælleren. Disse egentlige identiteter er for fortælleren blevet glemt bag vanens eller fornuftens slør. Fortælleren ønsker at nå ind til disse egentlige identiteter og erkender at den eneste vej til disse er via den ufrivillige erindring eller drømmen. Den ufrivillige erindring kommer til ham via et tilfældigt sanseindtryk i nuet, et sanseindtryk der kan have sine paralleller i fortiden. Fortælleren giver eksemplet med faldet over en brosten i Venedig og i Combray, sanseassociationer fremkaldt af et fald over en brosten i Paris, [132] hvilket er to geografiske placeringer (rumligt) og to tidspunkter (tidsligt). Disse to af rum og tid adskilte sanseindtryk har hver især givet anledning til et væld af sammensatte tanker og følelser. Fortælleren ønsker at gribe det særegne ved hvert af disse sanseindtryk i disse nuér, omend disse er hinanden meget lig. Det særegne kommer af kontekstualiteten, hvori disse sanseindtryk forekom. Beskrevet vil kontekstualiteten sige fortællerens indtil da opbyggede og sammenvævede bevidsthed, den stemning fortælleren var i, de øvrige sanseindtryk i den forbindelse, de afstedkomne sammensatte følelser, stedfundne samtaler med andre, og man kunne blive ved med et uendelighedsregister. (Punkt 4 og 5 og 8)

Fortælleren finder, at den eneste måde, hvorpå sandheden får adgang til fortællerens bevidsthed, og muliggør en nedskrivning heraf, netop er tingenes sanseassociativt vækkende krafts fremkaldning af et analogt men tidsadskilt karakteristikum ved et tidligere øjeblik. En juxtaposering af en genstands karakteristikums optræden i flere momenter vil vise disse karakteristikas forskellige betydning i de forskellige momenter.

"Man kan i en beskrivelse lade de genstande, der optrådte på det beskrevne sted, følge efter hinanden i én uendelighed, sandheden vil først dukke frem i det øjeblik, da forfatteren tager to forskellige genstande og opstiller deres indbyrdes forbindelse.." [133] (Punkt 8 og 9)

Et af eksemplerne, som fortælleren giver, viser, at den intuitive skuen ikke er en aktivitet, men at fortælleren giver slip på sig selv og lader sig føre med af tingenes sanseassociative impuls.

"...formiddagene i Doncières kun gennem vort varmeapparats klukkende lyd..." [134] (Punkt 8,12 og 13)

Fortælleren gør det klart at bevidsthedens forfatning ikke er sproglig, hvilket nødvendiggør en oversættelse af den individuelle bevidstheds sammensathed.

"..for at skrive...den eneste sande bog, må en forfatter ikke i ordets gængse forstand opfinde den, da den jo allerede eksisterer i enhver af os, men oversætte den. En forfatters pligt og opgave er en oversætters." [135]

Fortælleren stiller sig nærmest det retoriske spørgsmål: Hvordan kan jeg sige hvad jeg tænker, før jeg ser hvad jeg siger? Fortælleren er således en udenfor ventende på en bulletin indefra - en billedstrøm der skal oversættes. (Punkt 6 og 14)

Fortælleren nærmest angriber anmelderinstitutionen, snobbende kunstelskere, for kun at dømme kunstværker ud fra deres ydre form og fremtrædelse. Hvad fortælleren er opmærksom på, er at formen ikke kan rumme stoffet, og derfor må formen ikke få forrang over stoffet. Hvad er kunst for fortælleren. Det er netop den kunst, der går i en forening med individet, der er tilskuer til værket, hvor den ulykkeligt forelskede "bliver ved med at læse følgende sætning ...idet han bag den lægger "en million ord" og de mest rørende minder fra sit liv... sikkert er det, at den følsomme belæste mand gør den levende, får den til at svulme af betydning..." [136]

Jeg ser heri samme syn på kunstens rolle for modtageren, som Bergson har, at læseren suggereres til at følge den tankebevægelse og at gå i ét med den, som der i teksten er initieret. Talen om en million ord sætter læseren istand til at ane dette individets kontingens og kontingens som et alment vilkår for den enkelte. (Punkt 6,10,11, og 14)

Fortælleren er talsmand for, at kunst er "levet kunst, en kunst så enkel som livet, uden skønhed, en så kedsommelig og forgæves dobbeltanvendelse af det vore øjne ser.." [137] og fornægter således ikke menneskets to fakulteter, FORNUFTENS pragmatiske forudindtagethed overfor det, Jegét ønsker skal ske i fremtiden og INTUITIONENS uafklarethed overfor det sketes tilfældige karakter i fortiden, og begges virkende instanser i det levede liv. (Punkt 15 og 16)

Kunsten "består i at genfinde...det eneste liv , der virkelig er levet, det liv, der i en vis betydning hvert eneste øjeblik lever i ethvert menneske såvel som i kunstneren." [138] Fortælleren vender sig således mod opfattelsen, at der skulle være et særligt privilegeret dannelsesunivers, som kun den dannede

gennem studium har opnået, som referencepunkt for den skabende virksomhed, men istedet at det er det konkrete levede livs mangfoldige referencepunkter, som ethvert menneske kan udfolde i en selvbiografi. At fortælleren så også ihænde har et omfangsrigt dannelsesunivers, anses således ikke af fortælleren som ét eneste fulgyldigt referencepunkt, for dertil må føjes den følsomme sansning på ethvert givet tidspunkt i det levede liv.

Fortælleren har tiltro til kunsten, litteraturen, eller sproget om man vil, som middel til at forstå den anden og ser kunsten som den eneste vej til at revitalisere, hvad der engang var fortælleren - tidligere jeger. [139] Men det er ikke ét sprog, én manér han sætter sin lid til. Fortælleren ser et væld af overleverede sprogbrug til sin benyttelse for sit eget kunstværk, men sætter ikke nogen overlevering som én mere autoritativ kilde end andre:

"Takket være kunsten kan vi i stedet for at se en eneste verden, vor egen, se verden mangfoldiggjort, og lige så mange originale kunstnere der er, lige så mange verdner har vi til vor disposition.." [140]

Ingen kunstværker som kilde til fortælleren beskrivelsespotentialer gives nogen auratisk status, hvorimod de nærmest nivileres til blotte og bare kulturelle overleveringer til fri afbenyttelse. (Punkt 5, 10 og 14)

Fortælleren motivation for at skrive og genbeskrive livshistorien kommer af lidelsen. "De lykkelige år er spildte år, vi må vente på en lidelse for at arbejde." [141] Det er "...mens vi lider, at vore tanker, når de så at sige rystes af uopklarlige og skiftende bevægelser, som i en storm lader hele dette umådelige, af love styrede dyb stige op til en højde, hvor vi kan se det, et vældigt hav, vi ikke har udsigt til fra det dårligt anbragte vindue, hvor vi er posterede." [142] Lidelsen giver således anledning til en nærmest sublim oplevelse af det erindredes udsigelse, og man må ikke glemme at fortælleren nærmest står overfor døden, som jo er en central impuls til den sublime oplevelse, og når jeg siger sublimt, så er det i kantiansk forstand (Herom senere). Sporingen af livshistorien forklares af fortælleren som værende bestandig uafklaret. Og når denne livshistories kunstneriske rekonstruktion tager form og genopbygger fortælleren liv så "svæver der omkrings disse sandheder, vi har nået i os selv, en atmosfære af **poesi**, en mystisk dejlighed, som ikke er andet end det tussmørke, vi er trængt igennem." [143] (Min fremhævelse) Og når fortælleren anfører poesi, er det ikke urimeligt at antage, at det er symbolismen han betænker, idet den jo netop tager jegets bevidsthedstilstand som den eneste autentiske kilde til digterens symboliserede billedsprog og således mindst ufuldkomne udtryk for bevidsthedstilstanden. (Punkt 14)

Fortælleren ønsker at bryde vanens eller, om man vil, fornuftens magt og lænker og gøre op med liniære optegnelser, eller som Bergson har nævnt, er det vanen, der inklinerer os til at omtolke intensiteter - følelser til kvantiteter, hvilket giver et forvansket billede af tidsløbet eller varen. "Jeg måtte altså gengive selv de mindste tegn, der omgav mig ..., deres betydning, som jeg var gået tabt af ved vanens magt" [144] (Punkt 15 og 16)

Når fortælleren gentagne gange peger på tavshedens dunkelhed, henviser han til den vanskelige intuitive oversættelse af den bevægelige bevidstheds antagne "former". Men samtidig henviser han utvivlsomt til den bestandige ufuldstændighed i oversættelsen og de deraf følgende huller - de tomme rum mellem øjeblikkene - og hvilken konsekvens, det måtte få for fortællingen, nemlig ellipser. Der derfor stadig er en rest af udsigelse, der ikke er adgang til for fortælleren at gengive.

"Sande bøger bør ..være børn af tavshedens dunkelhed" [145] (Punkt 14)

I en vis forstand bevæger fortælleren sig ind på en antastning af "genidyrkelsen af kunstneren" - (som man f.eks ser i idealismen, særligt hos Kant [\[146\]](#)) -ja elektrikerne har ofte mere forstand på litteraturen end den dannede adel. [\[147\]](#)

Alligevel finder fortælleren, at den eneste adkomst til sit levede liv er via det æstetiske.

"at kunstværket var det eneste middel til at genfinde den tabte tid. Og jeg forstod, at alle disse materialer til det litterære værk var mit forbigangne liv. [\[148\]](#) Fortælleren understreger den individuelle pregnans over det almenes udtryk i, hvad der må indeholdes i fortællingen.

"Således var mit liv i inderlig forbindelse med det, der skulle hidføre dets modning." [\[149\]](#) (Punkt 15)

Fortælleren anser nærmest kunstneres forsøg på at udtrække det almene af verden som en hån, da det jo er fornuftens opgave at kortlægge det almene. "Man kan i ethvert kunstværk kende de mænd kunstneren har hadet, men desværre også de kvinder, han har elsket ." [\[150\]](#) Kunstneren er således altid henvist på sit levede liv som reference. Dette klargør fortællerens forsøg på at indvinde, hvad der er fortællerens liv og ikke andres, altså hans identitet. Her kunne man sige, at der er en vis affinitet til opfattelsen af den kunstneriske genialitet i idealismen, særligt hos Kant, hvor genialiteten jo er evnen til at frembringe det kunstneriske, der ikke forud kan gives regler for. Dog må geniets frembringelser være forbilledlige, og det er således reglen, at frembringelsen ikke er kunst, med mindre den er formet af talentet, der er dannet gennem studium. Hvis andre ikke kan uddrage "vejvisere" af værket, er det ikke forbilledligt. Fortælleren undsiger selve dannelsesidealet hos Kant, da det ikke blot er det skønne han søger, men det sublime - det uudsigelige. Det skønne er således at finde hinsides sanserne men har almengyldighed, hvis regulerende idé dog ikke kan udfindes af fornuften, hvorfor regulative forudsætninger (f.eks.tid og rum) for bevidstheden suspenderes [\[151\]](#)

Utilstrækkeligheden i fortællerens genbeskrivelser af den anden (andre) i sit liv gør ham ydmyg og giver ham ubehagsfølelser, hvorfor vi kan tale om det sublime, som man ser det hos Kant:

"Når en af mine erindringer var blevet vanhelliget af ukendte læsere, havde jeg selv fuldbyrdet vanhelligelsen før de" [\[152\]](#) Ét er således den mulige kommunikationsbrist, der kunne foreligge mellem fortælleren og den potentielle læser, men den kommunikationsbrist, der smerter ham mest, er den brist, der bestandig foreligger mellem sin bevidsthed og sin utilstrækkelige billedsproglige gengivelse heraf. (Punkt 3,11 og 14)

Hvorfor nævne Kant her. Jo, vi taler her således ikke om Kant som erkendelsesteoretiker, men om ham som teoretiker på det "æstetiskes" felt (æstetik forstået som kunstarternes skønhedsfrembringelser), altså om "Kritik der ästhetischen Urteils kraft" i "Kritik der Urteils kraft" fra 1790. [\[153\]](#) Hos Kant kan man ikke sige noget om tingens skønhed ved at betragte den i sig selv. At kunne se det skønne og det sublime er en egenskab ved den betragtede og ikke ved den betragtede ting, hvilket jo falder i tråd med fortællerens besathed af tingenes betydninger i bevidstheden, eller som fortælleren selv siger: "disse ting er uden betydning i sig selv, hvis man ikke uddrager virkeligheden af dem." [\[154\]](#) Dette falder også fint sammen med Bergsons opfattelse, at det er umuligt at fastslå følelsens betydning med reference til tingen i sig selv. (Punkt 5)

Dette syn (denne sansning) undflyr sig forklaring og begrebsliggørelse. Fantasien (indbildningskraften) er hos Kant en produktiv evne, der omformer materialet, tingene. Skønheden er på en måde begærløst, fordi ejendommen af tingen ikke er en forudsætning for at nyde skønheden, således som fortælleren på store tidsafstande kan nyde billeder af landskaber i sin bevidsthed. Kants eksempel er, at nok synes vi

at stjernerne er smukke, men vi begærer dem ikke. [155] Skønheden er fiktiv i sin form og fremstiller det, der undrager sig fornuften og den moralske vurdering. Den æstetiske værdi ved tingen fremtræder kun i sin fiktive form, og kvaliteten bestemmes uafhængigt af funktion eller duelighed i det konkrete, hvilket Kant kalder det interesseløse velbehag. [156] Netop dette interesseløse velbehag falder jo fint sammen med opfattelsen af intuitionen hos fortælleren, hvis karakteristikum jo netop er det regelløse i livsmeningsbeskrivelsen, den upragmatiske og viljeløse, passive, drømmeagtige skuen, der står i modsætning til fornuftens pragmatiske sproglige anvisninger på fremtidige bearbejdnings af verden. Dette fremgår af fortællerens forklaring at; "Billedernes skønhed bor bagved tingene (sic.Objekt for intuitionens uafklarede skuen), ideernes skønhed foran dem(sic.Objekt for fornuftens forudindtagede skuen), så at den første skønhed hører op med at forbyde os, når vi har nået tingene, mens vi ikke forstår den anden, før vi er kommet forbi dem." [157]

Det sublime hos Kant er det ophøjede (DAS ERHABENE) og usammenlignelige. Fortælleren søger jo sin hævdede med andre usammenlignelige identitet. Det sublime adskiller sig fra det skønne ved, at det først vækker ubehag og væmmelse og derpå lyst. Dette falder jo fint i tråd med at lidelsen gav opkomst og tilsynekomst af de sjælelige dybder. Det sublime bringer disharmoni ind imellem fantasien (indbildningskraften) og den begrebsmæssige og argumenterende forstand. Fantasien (indbildningskraften) når sine yderste grænser ved det sublime, hvor der næsten ikke kan sanses. Kant deler det sublime op i to varianter. [158]

1. Det ene kalder han det matematisk sublime, hvilket man ikke skal lade sig mystificere af. Meningen hermed er blot, at det sublime er umåleligt ligesom den uendelige talrække. Det matematisk sublime udtrykker en smertetilstand, da jeget møder en uoverskridelig grænse, altså lidelsen hos fortælleren (f.eks. når sorgen over tabet af en kærlighed overvælder ham.). Kun fornuften kan gribe ideen om det uendelige, hvor sansning og forstand må give op. [159] Jeget kan have et begreb om uendelighed, men vi kan ikke sanse den eller forstå den. Til oplevelsen af det sublime knytter der sig således problemer med i det hele taget at formidle oplevelsen til andre mennesker- altså udsigelighed. Den sublime oplevelse er således mere flygtig og u håndgribelig end oplevelsen af det blot og bart skønne. Dette falder jo fint i tråd med fortællerens kontingente erkendelse, at hans genbeskrivelser af det erindrede må skrives om og skrives om, da "denne essens for en del er subjektiv og ikke kan meddeles til andre." [160] Og "at kun den grove og fejlagtige opfattelse lægger alt i genstanden, medens alt er i ånden." [161]
2. Den anden variant kalder Kant det dynamisk sublime. Det dynamisk sublime er en kraft, der udøver en umådelig magt over jeget (subjektet), men ikke en fuldstændig magt. Kant henter et eksempel med naturkræfternes voldsomhed. Et jeg, der er i livsfare på grund af hans nærhed ved en vulkan, kan ikke opleve det sublime, men står han udenfor livsfare og kan betragte vulkanudbruddet, kan han først skræmmes, foruroliges over de umådelige naturkræfter, men dernæst når han har erkendt at disse ikke behersker ham, er det muligt for ham at nyde synet af dem. Jeget oplever sig således som den ydre natur overlegen og føler sig som et menneske, der endog kan måle sig med den almægtige natur. [162]

En vigtig skelnen mellem det skønne og det sublime er, at dommen om det sublime nok gør krav på almengyldighed, men flere menneskers enighed i vurderingen er vanskeligere at opnå end ved det skønne. [163] Hertil kan man så tilføje, at fortælleren netop selv står for døden, men i erkendelsen af at han har kunstværket foran sig, overvinder han døden: "Jeg sagde også til mig selv: "Spørgsmålet er ikke blot, om der endnu er tid, men om jeg er istand til at udføre mit værk?" Sygdommen, der havde gjort mig en tjeneste ved som en barsk sjælesørger at lade mig dø for verden (thi hvis hvedekornet ikke dør, når det er sået, bliver det goldt; men dersom det dør, vil det bære mange frugter), skulle nu måske frelse mig fra dovenskaben...." [164]

Omfanget af digressionen til Kants "DAS ERHABENE" (Det sublime) forklares ved, at hans teori ikke kan forudsættes almindelig kendt, derfor fylder det der skulle have været en parentesisk bemærkning meget. Den egentlige grund til at pege på hans indflydelse, er ikke i detaljen at gøre rede for Kants indflydelse på teksten, men er derimod accentuere fortællerens multi-referentielle søgen i hele sit dannelsesunivers for at finde flere ligeværdige beskrivelser, altså den rådvilde kontingente erfarings konsekvenser. Således tjener Kants teori om det sublime på samme vis som Bergsons teori om tiden og bevidstheden som ligeværdige tekster på fortællerens bibliotekshylde - tekster der hver især hævder en tese om virkelighedens eller bevidsthedens beskaffenhed, men ingen af disse er for fortælleren endelige svar, sandheder eller essenser, men blot flere ligeværdige og mulige sandheder. (Dette vil jeg vende tilbage til)

At den anden, og særligt den anden, der har været elsket og begæret af fortælleren, er central i skabelsen af kunstværket forekommer åbenbart, da den anden afstedkom det voldsomme følelsesregister, som fortælleren jo søger at genoplive.

"..Hvis vi nemlig siger, at digterens kærlighedsforhold, hans sorger har været ham til gavn, at de har hjulpet ham til at opbygge hans værk, at de ukendte kvinder, der mindst anede det, hver har bragt sin sten til opførelsen af det bygningsværk, de ikke vil få se.." [\[165\]](#)

Fortælleren forudgriber allerede her det panoptiske udsyn, hvor det af den anden afstedkomne følelsesregister i fortællerens bevidsthed gives en rumlig placering, hvorfra fortælleren fortæller. At disse optrædende personer er underlagt udsigtsløsheden. Den anden afsætter sansespor i fortællerens bevidsthed, men han ser ikke, hvad han afstedkommer, han er et "objekt", der forandrer sig i fortællerens bevidstheds bevægelser, for han afsatte kun spor og har ingen senere indflydelse på, hvor disse førte hen i fortællerens bevidsthed.

Fortælleren søger en virkelighed - en virkelighed der er en ekstra-virkelighed og denne findes via kaldet til det kunstneriske, kravet om at genbeskrive. Disse genbeskrivelser opleves af fortælleren som mere virkelige end de egentlige fortidige begivenheder i sig selv. Man kan med en medicinsk metafor kalde det en hypostase. "...såfremt kaldet endelig er blevet til virkelighed, i de timer man arbejder, (sic. oplever man) så tydeligt, hvorledes det væsen, man elsker, opløses i en mere omfangsrig virkelighed..." [\[166\]](#) Følelsen får således en æstetisk karakter, som vi så det hos Bergson.

Hvad ønsker fortælleren at meddele læsere, jo det, det gælder om at få frem, er "vore følelser, vore lidenskaber, det vil sige alles lidenskaber og følelser." [\[167\]](#) (Punkt 11)

Fortælleren kan ikke stille sig tilfreds med én beskrivelsesvinkel af en erindret følelse, så derfor falder lignende tilfælde sammen for ham, og disse komplementerer hinanden i en stadig mere fuldkommen beskrivelse af følelsen, men én endelig beskrivelse mener fortælleren ikke at kunne finde.

"en forfatter (sic. må have) mange væsener til en enkelt følelse" [\[168\]](#)

Til den sproglige rekonstruktion af livet peger fortælleren på, at persontegningen kommer til at indeholde elementer fra mange personer.

"Forfatterne bør ikke lade sig støde af, at den inverterede (sic. Forfatter og læser) giver sine heltinder et mandigt ansigt. Denne ejendommelighed gør det alene muligt for den inverterede at gøre det, han læser alment" [\[169\]](#) Painters udlægning er, at det er udtryk for et maskespil, der af Proust er sat i værk for at lægge et skærmende lag mellem de i Prousts liv virkelige mennesker, der har været materiale til

persontegningen i romanen. Painter skriver, at romanen ikke er en banal nøgleroman som en bogstavelig fortælling af virkelige begivenheder, i hvilken kun navnene er ændrede: "Som Proust selv forklarede til en ven,"der ikke nogen nøgler til personerne i min roman; snarere er der 8 eller 10 nøgler til hver enkelt karakter." [170] Nok kan der være noget om maskespilsantagelsen, men jeg mener også, der kan være tale om, at det er opfattelsen af bevidsthedens sammenvævede forberedte følelseslivs møde med nye sanseindtryks betydning, og en deraf følgende betydningsforskydning af følelsen. Der er intet substantielt i et væld af sanseindtryk af en person, da disse i lige så høj grad er genstand for forandring, og ikke mindst bevæges fortællerjegets bevidsthed også bestandigt. (Punkt 8)

Bogen ses af fortælleren som et optisk instrument, og foruden ville læseren ikke have haft anledning til at se noget karakteristisk i sig selv. [171] Og således finder en sammenvævning mellem det læste og det af læseren levede liv sted. Og den individuelle selvbetragtning gives således en værdi, der ikke kan underkastes en ydre almen målestok.

"I virkeligheden er enhver læser, når han læser, sin egen læser." [172] (Punkt 11)

At drømmen som medium er af primær interesse for fortælleren som igangsættelse af den intuitive selvbetragtning, er tydelig.

"Når jeg altid havde interesseret mig så meget for drømme, var det så ikke, fordi de erstatter varigheden med intensitet og således hjælper os bedre at forstå det subjektive." [173]

Drømmen har givet opkomst til opfattelsen af at verden som sådan er af en grundlæggende åndelig karakter, og den vil af fortælleren rent fortælleteknisk blive udnyttet i udformningen af romanværket. [174]

"Drømmen var desuden en af de begivenheder i mit liv, der havde slået mig mest, der sikkert havde virket mest til at overbevise mig om virkelighedens rent åndelige karakter, og hvis hjælp jeg ikke ville ringeagte ved udførelsen af mit værk." [175]

Drømmen er for fortælleren "... betingelsen for at arbejde, for at kunne løsrive sig fra vanen, for at frigøre sig for det konkrete." [176] (Punkt 12 og 13)

Tilfældets nedslag og det muligt ikke-stedfundne i fortællerens liv er centralt, og det ses som initialbetingelsen for Jegets valgte vej, så selv i fortællerjegets erindring af sin fremtidsrettede adfærd finder man en skepsis overfor fornuftens råderum:

"...for hvis jeg ikke var gået ned til diget den dag, dersom jeg ikke havde lært hende at kende, ville alle disse forestillinger ikke have udviklet sig (medmindre de da var blevet udviklet gennem en anden kvinde)." [177]

Og fortælleren siger "Hele vort liv og vort værk (sic. Er) udgået fra en tilfældig bemærkning.." [178]

Hvorfor er det så vigtig en opdagelse for fortælleren. Jo, fortælleren søger jo netop det, der kunne være hans eget, hans identitet. De tilfældige sanseindtryks nedslag i fortællerens bevidsthed borger for, at det kun er fortællerens og ikke en andens, omend det kun er en marginal del af verden, der kan være fortællerens. Og derfor ses at "Penslerne, der er berusede af raseri og kærlighed, maler og maler....." [179] som billede på kravet om flere og flere beskrivelser af den nok så marginale del af verden, der er fortællerens.

Fortælleren opholder sig ikke ved, at erindringsoplevelsernes "mangfoldighed" udløses af tilfældets nedslag af naturens nåde, men skærper opmærksomheden på, at det sociale lebers tilfældige begivenheder i lige så høj grad kan give opkomst til erindringslag på erindringslag. "...tilfældet, utvivlsomt bistået af den ejendommelige ophidselse, der bevirker, at selv de simpleste ting på de dage, da man befinder sig uden for hverdagslivets jævne gang, igen begynder at skænke os de fornemmelser, som vanen opsparer i vort nervesystem." [180]

Fortælleren, der vandrer rundt i eftermiddagsselskabet, mener sig istand til at opretholde sin kontemplative ensomhed i selskabet. Han beskriver deltagerne som oldinge, der er marionetter i deres eget hjernesvind, karikaturer på det billede som fortælleren har af dem som unge, og således pågår en juxtaposerings af det umiddelbare indtryk og fortællers erindringsbilledstrøm. (Punkt 8)

Selskabet af oldinge og dødsmaskernes dans giver læseren associationer til Dantes helvede, så her er således nævnt endnu et eksempel på fortællers multi-referentielle forhold til sit dannelsesunivers.

"Visse ansigter havde under deres hvide hårs munkehætte allerede den samme strenghed, de samme forseglede øjelåg som de, der skal dø, og deres læber, der dirrede i evig skælven, syntes at mumle dødsbønnen." [181]

Fortællers sammenstilling af det umiddelbare indtryk og erindringsbillederne giver anledning til erkendelsen af tidens forandrende kraft.

"..det stolteste ansigt, den rankeste torso var nu kun en halvopløst las, der dinglede hid og did." [182]

Fortælleren forstår da, at selv erindringsbillederne er forgængelige.

"For den samme vanskelighed, jeg følte ved at sætte det nødvendige navn på ansigterne, lod til at deles af de mennesker, der fik øje på mit; de gav ikke mere agt på det, end om de aldrig havde set det, eller søgte at fremdrage et helt andet minde af mit udseende." [183]

Fortælleren oplever bevidsthedens dobbelte fremtrædelsesform, altså den pragmatiske fornufts registrering og intuitionens vilkårlige bagudskuen, og ser således både det konkrete rum hvori den enkelte optræder i nuet, og de mange rum, hvori de tidligere optrådte. Den anden bliver i fortællers bevidsthed en marionetdukke hængt op i nutidens sansning og i fortidens tråde og sammenvævede betydninger.

"Marionetter, for man var nødt til at iagttage dem med **hukommelsen** på samme tid som med **øjnene**." [184] (Mine fremhævninger) (Punkt 15 og 16)

At fortælleren forsoner sig med det konkrete sociale rum, nuet, hvori sanserne udløser erindringsbilleder af det forgangne, og at disse rum må være udgangspunktet i konstruktionen af romanens form, synes i det citerede nedenfor at være tydelig. Således lader det til, at fortælleren forstår, at uden fornufts orden kan der slet ikke siges noget, ikke skrives noget, så der erkendes ikke alene med intuitionen. Vi så jo hos Bergson, at nuet var tidens og rummets skæringspunkt, altså hvor de mødtes, og derfor gav det ophav til rummets indtrængen på tidsløbet og således den matematiserende sproglige forvanskning af det kvalitative tidsløb til det kvantitative homogene rum. [185]

"..et eftermiddagsseskab som det, hvor jeg nu befandt mig, noget langt mere værdifuldt end et billede af fortiden, da det skænkede mig ligesom alle de skiftende billeder, jeg aldrig havde set, de der skilte fortiden fra nutiden.....et **panoptikon** af årene, ikke synet af et bygningsværk, men af en person anbragt i tidens forvandlede perspektiv." [186] (Min fremhævning)

Når fortælleren giver læseren begrebet panoptikon som billede på romanens ideelle form, er det et tvetydigt billede. Ordet kommer af det græske panoptikós, som betyder "sted hvor alt vises". De afledte og på Prousts tid anvendte betydninger af ordet er:

1. Utilitaristen Jeremy Benthams (1748-1832) foreslåede cirkulære fængsel, hvis arkitektoniske udformning muliggør at fængselsbetjenten fra ét rum kan overskue samtlige andre rum (celler), hvorimod de indsatte ikke fra cellerne kan se det privilegerede udsigtspunkt. Tanken er udtryk for den mest ekstreme fornuftige kontrol med de indsatte. I denne første betydning har vi ét Jegcenter, der via det levede liv søger at overskue de tids-rum, hvori de tidligere jegcentre lever uden udsigt til, hvor de ender (fornuften). Således får fortællerjaget en plads i den fortalte verden, hvor Jegét kun kan observere, underkaste sig og forsøge at forstå den. (Punkt 15)
2. Benævnelsen panoptikon brugtes også på en ikke videnskabelig samling af forskellige slags mærkværdigheder (kuriosa), særligt i forbindelse med vokskabinettets udstilling af voksfigurer. [187] Tanken er udtryk for et tilfældig rod, der ikke er underlagt fornuftens lænker. I denne anden betydning får læseren understreget tilfældighedernes sammenhobning som bestemmelse af jegets livsforløb (intuitionen). Fortællerjaget er således her underkastet genbeskrivelsens krav, de lag af tidsoplevelser der er kommet til siden og har påvirket dette tidligere forløb. (Punkt 16)

Det privilegerede udsigtspunkt er den aldrende fortællers tilbagegreb eller erindring af de tidligere tidlige rum, hvori fortællerjaget med sin da nutidighed befandt sig, uden viden om fremtiden, overladt til tilfældighedens sanseindtryk. Endvidere antydes der med billedet en cirkulær opbygning af romanen. Romanen begynder, hvor den slutter, i den aldrende, døende fortællers ønske om at trække sig tilbage til sit soveværelse, til den kunstneriske kontemplations eremittilværelse. Uafklaretheden mellem hvilken udlægning af panoptikonbilledet der må være den rigtige, viser hen på dette som værende uafklaret -kontingent. Man kan sige at fortællerjaget digter sig til en identitet og en kohærens med sproget (formuniverset), hvor ophobningen af detaljer ikke er en uudsigelighedens dementi. Derimod er den kun et fortvivlelsens forsøg på at skabe enhed, hvor der kun er diversitet og brudthed i sprogets (formuniversets) muligheder for at beskrive kontinuiteten i det individuelle liv. Og således synes Bergsons to modstridende begrebspår fornuften og intuitionen at blive sat i et dynamisk spil med hinanden: "den ene er klar og afgrænset, men upersonlig (sic. Fornuften) - den anden er udflydende, bevægelig i det uendelige og kan ikke gives noget Udtryk, fordi Sproget ikke kan fastholde den, uden at den mister sin Bevægelighed og stivner, og heller ikke kan tilpasse den til den banale sproglige Form, uden at den bliver fællesgods. (sic.intuitionen)." [188] Det er således for fortælleren kunstens opgave at fremstille denne modsigelse mellem den fornuftige orden (formen) og intuitionens anfægtelse af orden. (Punkt 15 og 16)

Til illustration af denne panoptiske synsmåde giver fortælleren allerede i sin refleksion over en af selskabets damer et eksempel, hvor det nutidige jags iagttagelse kontrasteres med et tidligere jags udsigtsløshed til forståelsen af, at denne smukke dame ville forvitte til ukendelighed, som det blev tilfældet. Endvidere ses at det er en mangfoldighed af ældre og kraftige damer - mange billeder, der belyser den nu ældre og kraftige fru de Souvré:

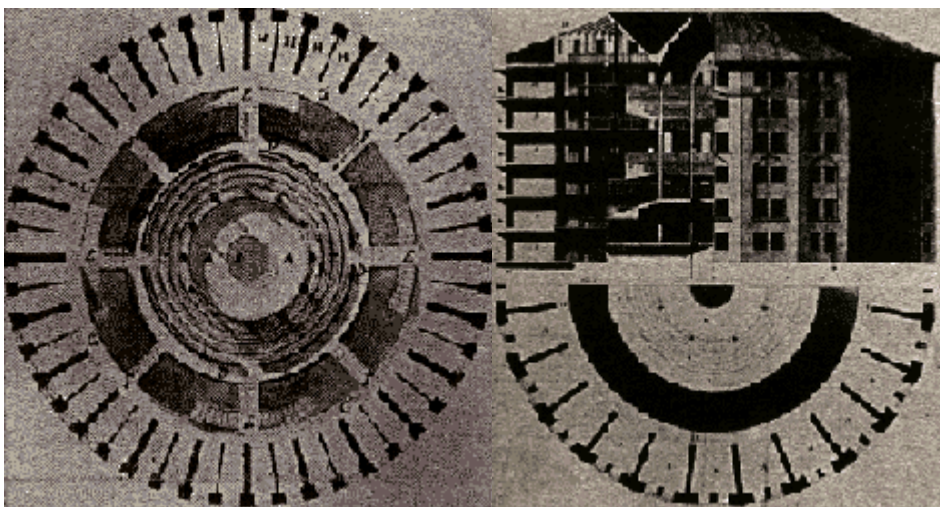
"Men på den anden side var hendes nye udseende mig ikke bekendt. Det var det, jeg så ofte havde set hos ældre og kraftige damer, men uden dengang at ane, at de mange år i forvejen havde kunnet ligne fru de Souvré [189] (Punkt 7, 8 og 14)

Fortællerens beskrivelser må forandre sig og antage nye former over tid, og denne besæthed med denne beskrivelsens uformåenhed gør, som jeg har nævnt, at det er bevidsthedens sammenvævede forberedte følelseslivs møde med nye sanseindtryk af andre mennesker, hvis betydning giver en betydningsforskydning af den "oprindelige" følelse af den enkelte person. Fortælleren oplever således ikke en oprindelig essens, et oprindeligt billede af den enkelte person:

"Til hver enkelt person og foran det billede, han viste mig af sig selv, ville jeg gerne have sagt: "Nej, ikke det dér, det er De ikke så god på; det er ikke Dem" Jeg ville ikke have vovet at tilføje: "I stedet for Deres smukke lige næse har De fået Deres faders krogede næse, som jeg aldrig har set hos dem" [190] (Punkt 8 og 14)

Intet substantielt i et væld af sanseindtryk af en person forbliver uforandret under tidens forvitring, da disse i lige så høj grad er genstand for forandring, og ikke mindst da fortællerjegets bevidsthed også bestandigt bevæges, og således må beskrivelsen atter og atter år for år forandres til et mere fuldkomment, måske endog sublimt billede.

"For resten arbejder den kunstner meget langsomt. Således var det gået med den replik af Odettes ansigt, som jeg næppe havde skelnet det skitserede udkast til i Gilbertes, den dag jeg første gang havde set Bergotte; tiden havde ført den frem til den mest fuldkomne lighed, som vi snart skal se det, på samme måde som de malere, der beholder et værk længe i deres atelier og følger noget til det år for år." [191]

Ovenstående billede er af panopticon fængslet, der var skabt som en socialreformsmetode i 1791 af Jeremy Bentham. [192]

Walter Benjamin giver med Jean Cocteau et smukt billede på rummets betydning, "at fortællerens stemmes toner adlød nattens og honningens love. Idet han trådte ind under deres herredømme, besejrede han den håbløse sorg i sit indre (det som han engang kaldte -"den ulægelige ufuldkommenhed i selve øjeblikkets væsen") og byggede af erindringernes vokskager et hjem (rum) for sine tankers bisværme." [193]

Mere prosaisk opbygger fortælleren de celler (rum), kontekstualiteten, hvori de mange tidligere jegers bestandigt bevægede følelsesliv har udfoldet sig, afstedkommet af de særegne tilfældige sanseindtryk i disse nuérs rum, uden kontakt med det privilegerede udsigtspunkt i panoptikon, hvor fortælleren genoplevende følelsesudviklingen befinder sig.

Fortælleren skærper således opmærksomheden på kampen mellem intuition og fornuft i opbygningen af romanen.

1. Intuitionens billedlige udlægning af tilfældighedernes sammenhobning som bestemmelse af jegets kontingente oplevelse af sit livsforløb. (Punkt 16)
2. Fornuftens sproglige rumlige afgrænsning af billederne og ophævelse af tilfældighederne til vanens glemsel af den kontingente oplevelse. (Punkt 15)

For mig at se gør Bergsons indflydelse sig afgørende gældende for Prousts poetik. Det er tydeligt, at den intuitive selverkendelse reflekteres af fortælleren, som vi ser det hos Bergson. At selverkendelsen er farvet af imaginative elementer lånt fra den sensoriske erkendelse på en lignende måde, som vores sensoriske erkendelse er farvet af psykiske tilføjelser. Og at erkendelsen af den rene introspektions tanke nødvendiggør, at den befries fra de imaginære tilføjelser den offentlige verdens spatialisering (rumliggørelse) af sansningen. Og når Proust skaber fortællerum, er det ikke rene rum, men rum der bestandig brydes, og rum der ikke kan karakteriseres ved "lige storhed". Benjamin beskriver så klart, hvad det er for ukonkrete rum fortælleren skaber, hvor der fortælles ud fra: "Proust har som bekendt ikke beskrevet et liv, som det virkelig har været (sic. det konkrete nutidige rum) i sit værk, men et liv, sådan som den der har oplevet det erindrer dette liv (sic det erindrede ukonkrete uafgrænsede rum)" [\[194\]](#)

At afgøre i hvor høj grad, Proust faktisk følger Bergsons tidsfilosofi i udformningen af romanen, er et forskningsprojekt helt for sig, og nok større end mit forsøg her på at eftervise de filosofiske tematiske spor i selve teksten. Det følgende afsnit skal således kun ses som mulige ansatser på dette felt.

Skitse til poetikkens konsekvenser for fortællingens form.

Man kan antyde romanens opbygning ved at vise den på flere niveauer. 1. Et niveau hvor vi forudsætter en kronologisk ubrudt linje, som fortællingen ville foregå efter, hvis det var virkelighed og ikke fiktion. Det er, hvad man kalder fabeln. 2. Den konkrete fortælle tid, fiktionen som forelægger med romanen, som i forhold til fabeln ikke gengiver denne fuldstændigt, og således er der ellipser (huller) i fortællingen, og imellem disse ellipser er der fortællemæssige enheder eller forløb, og omend der er tale om en brudt liniaritet, så følger disse afgrænsede forløb kronologisk efter hinanden. 3. Disse forløbs fortælle tid er på forskellig vis brudte, hvorved jeg mener man her kan tale om en sprængt epik (fortælling).

1. Fablen : Virkeligheden, den reale verden
2. Fortælleled: Hele romanen
3. Den sprængte fortælling: f.eks. Combray

Ud fra disse betragtninger kan man ikke sige, at formuniverset hos Proust er fuldstændig sprængt. Men hvis man overhovedet i den moderne litteratur kunne finde eksempler på en fuldstændig sprængt form, ville det ikke længere være intersubjektivt validt, da læseren ikke ville kunne forstå det fortalte. Det bedste eksempel, jeg kunne give, ville være fra James Joyces Ulysses, hvor sidste kapitel er Mollys tankeassociationsverden. [\[195\]](#)

Det særegne ved kapitlet er, at tegnsætningen er fuldstændig fraværende, men det betyder blot at læseren ubevidst sætter de fraværende tegn for at kunne udlede noget forståeligt heraf. Man kan sige, at Proust besinder sig på, at mennesket har to erkendende fakulteter - den intuitive (der har tilfældigheden som objekt og retter sig mod fortiden) og fornuften (der har det absolutte som objekt og retter sig mod fremtiden) - hvorimellem der består en modsigelse - det kontingente. Og det er kunstens opgave at gengive denne modsigelse, og dette gør han via erindringen. På denne vis synes jeg, at Proust har fulgt Bergson på forbilledlig vis, omend Proust afviser at have været inspireret af Bergson [\[196\]](#), og Bergson afviste Proust som værende en værdig gengiver af sin filosofi.

Jeg vil her give nogle få eksempler på fortællingens form. Konsekvenserne for den fortalte tid er voldsomme. (Jeg forstår den fortalte tid som den fortalte histories egen tid, altså en fastlæggelse i normal kronologisk tid, hvori romanen foregår) Den fortalte tid er ikke nogen ubrudt linje. Den brydes af ellipser, hvis vi taler om romanen som helhed. På fortællingens afsnitsniveau brydes den op af flere fortællelementer, f.eks. digressioner, allegorier, associationer, allusioner, sproglig redundans (fravær af et prægnant sprogbrug) og analogier.

Når den fortalte tid hele tiden forsvinder, er det fordi fortælleren hele tiden må søge en endnu bedre beskrivelse, og denne endnu bedre beskrivelse kan eksempelvis være et nærmest allegorisk univers, der knyttes til det allerede fortalte. Man kan kalde dem mindre fortællinger i fortællingen, der billedligt kontrasterer eller supplerer det fortalte, der antyder fortællerens diskurs, som værende søgende efter beskrivelse uden en viden om et slutpunkt. Et eksempel herpå er den syge rejsende, som vi møder i fortællerens soveværelse: "Jeg strøg en tændstik for at se, hvad klokken var. Snart midnat. Det var i den stund, da den syge, der har værret nødsaget til at rejse og har måttet sove i et ukendt hotel, vækkes af en krise og fryder sig ved at skimte en stribe dagslys nedenunder døren. Hvor er det godt, at det allerede er morgen! Nu varer det kun lidt, før tjeneren er oppe, han kan ringe og få hjælp. Håbet om at få lindring. Det forekommer ham netop nu, at han hører skridt; skridtene nærmer sig og fjerner sig atter. Og lysstriben nedenunder døren er forsvundet. Det er midnat, man har lige slukket gassen, den sidste af betjeningen er gået, og han må nu ligge dér og lide hele natten igennem uden hjælp." [\[197\]](#)

Ufattelig mange digressioner får læseren til at glemme, hvor han er i fortællingen. På side 17 i "Den genfundne tid" påbegyndes en digression "Her er da de sider, jeg læste, indtil trætheden lukkede mine øjne:" [\[198\]](#) og afsluttes først på side 25 i "Den genfundne tid", da vi har læst hvad fortælleren læste "Her standsede jeg, for jeg skulle rejse næste dag, og for øvrigt ..." [\[199\]](#)

Fortællerens associationer er ofte fuldstændig ukontrollerede :

"Det var under en af disse samtaler, jeg kom til at spørge om Théodres familienavn - han levede nu i Syden - og jeg forstod da som et lyn, at det var ham, der i anledning af min artikel i Figaro havde tilskrevet mig dette brev med en folkelig skrift, men i et bedårende sprog, hvor underskriverens navn dengang var mig ganske ukendt." [\[200\]](#)

Sprogbrugen er filigranagtig og tydende, og ofte er sproget rene selvreferentielle poetiske billeder. Disse selvreferentielle billeder tjener ikke til at være bærere af billeder på verden, men til at afspejle en nærmest encyklopædisk arsenal af kunstneres værkers beskrivelseskraft i forhold til det af fortælleren gengivne landskabsbeskrivelser. Men i og med at flere kunstnere nævnes af den dannede fortæller i samme mundfuld, så bliver disse kunstneres værkers beskrivelseskraft hver især nedtonet som værende blot en synsvinkel blandt flere mulige. Jeg har allerede været inde på Prousts brug af flere filosoffer i flæng - til beskrivelsen af erfaringens forudsætninger i jegét. Det arvede beskrivelsespotentiale i kunstværkerne benyttes således, at alle kunstværkerne kan sidestilles som ligeværdige billeder i fortælleren landskabsbeskrivelser og er derfor at ligne med arvet kontingens. Man kan også kalde det fortælleren vrede mod kitschen, raseriet over at kitschen skamløst svælger i en lykke ved at efterligne. Kitschen er for fortælleren blevet tabuiseret, men kunstværkernes kraft er dog stadig den eneste mulige kilde, og således må fortælleren beskrivelser stadig hemmeligt næres ved efterligningen. [\[201\]](#) Proust har da også skrevet et utal af pasticher og er ikke ukendt med hans gæld til tidligere kunstværkers beskrivelsespotentiale. [\[202\]](#) Landskabsbeskrivelserne er i lige så høj grad fortællerjegets indre sindslandskab, hvori der pågår en vis refleksionssyg fabulering der giver et beskrivende supplement til de allerede givne kunstværkers sproglige udlægning af det særegne tilfældige sanseindtryks nedslag i bevidstheden.

"Træernes silhouetter spejlede sig så skarpe og rene på den blålig-gyldne sne med en finhed, som de har i visse japanske malerier eller visse baggrunde hos Rafael; ...det yndigste raffinement var denne eng, hvor disse skygger af træerne udfoldede sig, lette som ånder, en paradiseng, ikke grøn" [\[203\]](#)

Et eksempel på et billedes refereren til noget andet end det, der konkret beskrives, godtgøres klart her, hvor beskrivelsen af en for fortælleren ligegyldig person bliver et ironisk billede på en social klasse.

"Hos en anden, en bankierdatter, var hudfarven, der havde været blomsterfrisk, efterhånden blevet kobberrødlig og havde fået ligesom en refleks af det guld, der så rigeligt var gledet gennem hendes faders hænder" [\[204\]](#)

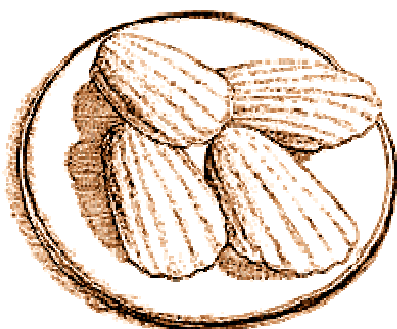
I samme sætning nævnes "vejen til Guermantes" , "spadsereture på Tasonville", og en læsning af "Goncourts dagbog", medens fortælleren godtgør sin tvivl på sine litterære evner. [\[205\]](#) I denne sætning, som i så mange andre i romanen, finder jeg her en nærmest kaskadeagtig syntaks. Det er som om sætningen aldrig kan få ende. Det virker som et fortvivlet forsøg på at beskrive noget, der vanskeligt lader sig beskrive for fortælleren. Fortællemåden er med til at understrege, hvad der også i teksten fremstilles i direkte form, ved konkrete argumenter. Der kommer således associative indfald fra flere tider, som fortælleren ikke aktivt opsøger, men som alligevel med forskellig styrke sætter fortælleren sindsstemning. De vægtes ikke mellem de associative indfald, men de afsætter hver en kulør på fortælleren sindsstemning.

Selvom den fortalte tid bestandig brydes, er der også visse foci, visse centre i fortællingen, der binder de heterogene elementer sammen. Disse foci er for mig at se i bl.a soveværelsemotivet, det vil sige en rumlig konkretisering af den intuitive skuen. Fortælleren præsenterer sig selv fra starten af fortællingen i sit soveværelse (et rum) om natten, hvor skyggerne bliver levende. Historien fortælles i grænselandet

mellem søvn og vågen tilstand. Soveværelsesmotivet optræder igennem hele romanværket som et ledemotiv. [\[206\]](#)

Fra soveværelset føres læseren til de forskellige geografiske lokaliteter (rum), hvor livet (fortællerens og omgivende personers liv) har udspillet sig. Disse geografiske lokaliteter (heterogene elementer) bindes sammen af dette natlige soveværelsesmotiv, hvor fortælleren fra sit indre "drømmeland" tilflydes erindringer. Fortælleren henter ikke aktivt sine erindringer frem, men de dukker op hid og did - de kommer til ham som ved associative slumpetræf, der fører det næste heterogene erindringselement ("drømmeelement") frem. Disse elementer er hele perioder i fortællerens liv, og de slås så igen i stykker af digressioner og refleksioner.

Et andet sammenbindende element er denne tingenes sanseassosiativ fremkaldende kraft, hvilket vil sige den så berømte passage, hvor madeleinekagen og indtagelsen af lindethe medfører en sand strøm af erindringer om barndom og ungdom.

Billede af "Les Madeleines de Commercy" [\[207\]](#)

Dette tidspunkt i fortællerens liv refererer han til (i "Den genfundne tid"), som værende de første kim til den erkendelse, der bliver fuldstændig udfoldet i "Den genfundne tid". Man kunne kalde dette for et tematisk forudgreb. [\[208\]](#) Her ses, at det er tilfældet der råder, når fortiden kommer indenfor fortællerens rækkevidde og at denne tilfældighed udenfor fornuftens ransagning ligger "i en eller anden materiel genstand (i den fornemmelse, denne genstand ville give os), men hvor, véd vi ikke." .. "Men en vinterdag, hvor jeg kom forfrossen hjem, ville moder have, at jeg mod sædvane skulle drikke en kop varm te. Jeg sagde først nej, men fortrød det så af en eller anden grund et øjeblik efter. Moder sendte bud efter en af disse korte, tykke Madeleinekager, der ser ud, som om de var bagt i en riflet muslingeskal. Lidt nedtrykt af det triste vejr og udsigten til en lige så trist morgendag førte jeg mekanisk til mine læber en skefuld te, hvori jeg havde opblødt lidt af kagen. Men i det samme øjeblik som den med kagesmuld blandede te rørte min gane, kom jeg til at skælve i følelsen af, at der foregik noget usædvanligt inden i mig. (Mine understregninger) [\[209\]](#)

Fortælleren prøver adskillige gange at smage på theen og finder "...at den sandhed, jeg søger, ikke findes i den, men i mig selv. Drikken har kun vakt den til live..." [\[210\]](#) Fortælleren får intet resultat af en bevidst anstrengelse for at genoplive, hvad der anes, men ved at lade sin ånd adspredt sig efter forgodtbefindende, kommer erindringen til ham :

"Sikkert må det, der skælver sådan i mit sinds dyb, være billedet, den synserindring, der forbundet med denne smag, og som forsøger at trænge op i min bevidsthed sammen med den. Men kampen er alt for langt borte, alt for forvirret. Det er kun lige jeg kan skimte en svag genglans af de hvirvler, hvori de farver, der er sat i bevægelse, blander sig. Men jeg kan endnu ikke skelne nogen form og bede denne

som den eneste mulige fortolker om at oversætte for mig dens samtidige og uundgåelige ledsager, smagens vidnesbyrd, bede den sige mig, hvilken særlig omstændighed og hvilket tidspunkt i fortiden det drejer sig om.""Og pludselig stod så erindringen for mig. Denne smag, det var smagen af den bid kage, opblødt i lindete, som tante Léonie rakte mig søndag morgen i Combray, når jeg kom op til hende på hendes værelse." [211]

Og således opstår Combray af en tilfældig kagesmulder og en kop the, som fortælleren var på nippet til at afslå. Fortælleren og hermed læseren er således ført tilbage til barndommens og ungdommens kontekst (rum) i fortællerens liv.

Gerard Genets grundige kortlægning af kronologien (fortalt tid) i "På sporet efter den tabte tid" har jeg tilladt mig at forenkle i skemaet. [212] Jeg har fremhævet de dele, jeg selv har berørt her i opgaven.

Benævnelse Rum	Antal sider	Fortalt tid
Combray	140	ca. 10 år
Un amour de Swann	150	ca. 2 år
Gilberte	200	ca. 2år
Ellipse		ca. 2år
Balbec I	225	ca. 4 måneder
Guermantes	525	ca. 2½ år
Balbec II	270	ca. 6 måneder
Albertine	440	ca. 18måneder
Venice	35	ca. nogle uger
Ellipse		ca. nogle uger
Tassonville	30	ca. nogle uger
Ellipse	3 linier	ca. 12 år
Krigen	100	ca. nogle uger
Ellipse		Mange år
Matinée Guermantes	150	ca. 3 timer

Genets kortlægning foreligger på baggrund af en dyb analyse, da tidsangivelserne (dateringerne af perioderne) sjældent er konkrete. Hvad der er centralt at holde sig for øje, er, at der ikke på noget tidspunkt er synsvinkelskift i gængs forstand. Det er hele tiden dette fortællerjeg (Marcel), vi som læsere følger i de forskellige livsafsnit, men disse fortællerjeg'er er ikke identiske, men udgør identitetsudviklingstrin. Disse forskellige livsafsnit præges fremdeles af et skiftende persongalleri, eller snarrere fokuserer fortælleren på personer, der gjorde stærkest indtryk på ham i disse livsafsnit. Stedernes mening har også nærmest en inddelende funktion som et scenskift for betydningsuniverset. Skemaet synes at kunne klargøre flere ting. For det første er det slående, at der i ét afsnit vies 150 sider til 3 timer og i et andet kun vies 3 linier til 12 år. Det fortæller mig, at fortælleren vægter visse perioder i sit liv højere, at disse særligt vægtede perioder har været bestemmende for identitetsudviklingen, og andre ikke. Udtrykt på en anden måde, så fortættes begivenhedernes betydning i visse tidsafsnit af

fortællerens liv, hvorfor de må vies flere beskrivelser. Ud af skemaet kan man også se en nedtoning af fortællingens tidsomfang, hvor de beskrevne perioder bliver kortere og kortere, og antallet af sider viet til perioderne stiger forholdsvist. Man kan således også tale om et accelererende tempo fra 10 år til 3 timer på ca. samme antal sider. På samme måde stiger antallet af udeladte perioder, ellipser. Disse to iagttagelser tilsammen fører til konklusionen, at der i fortællingen er en stigende diskontinuitet fra start til slut. En diskontinuitet, der efter min mening må forstås som et formmæssigt bevidst forsøg fra Prousts side på at fremstille det erindrede i et nærmest fornuftsstridigt tidsperspektiv, et perspektiv, der i al dens selvmodsigelse samles i en højere orden, det ophøjede sublime, i den aldrende fortællers refleksioner over erindringens forudsætninger.

Jeg finder, at fortællerens tilbagegreb er af en mere subtil art, end den vi normalt møder. Selvsagt erindrer fortælleren sine oplevelser i de forskellige tidsafsnit i sit liv, men det, der gør nogle af hans tilbagegreb særligt forunderlige, er, at han ofte genbeskriver de samme begivenheder (tidsafsnit) fra en ny synsvinkel. Dette vil sige han genbeskriver dem fra forskellige kontekster og med jegfortællerens forskellige Jegér eller fortællerens forskellige nutider, de tidspunkter der fortælles på i de forskellige geografiske fortællerum. Det forklarer eller understreger fortællerens eksplicitte beskrivelse af, at han søger flere af tid og rum adskilte Jegér, der hver især oplevede verden på en hinanden forskellig måde, og på denne måde kommer metaforforskydningen ind i fortællingen, der anskueliggør den kontingente erfaring.

En vigtig dramatisk effekt benytter Proust ved en bevidst anvendelse af de grammatiske tider. I første og følgende bind bruger Proust overvejende den grammatiske imperfektum (durativ datid), der fortællateknisk beskriver datiden, den ikke afsluttede tid. I sidste bind benytter Proust overvejende Pretéritum (punktuel datid), der er karakteristisk for den litterære fortællemåde, når der er tale om nutidige begivenheder, den afsluttede tid. Denne skelnen mellem imperfektum, durativ datid, noget der har forgået indtil nu og Pretéritum, punktuel datid, der foregik på et bestemt tidspunkt, har vi ikke på dansk, og vi fratages denne pointe, når vi læser den i oversættelse. [\[213\]](#)

Man kan sige, at Proust ved at anvende en tid, der er tættere på nutid, mindsker en kommunikativ afstand til læseren og understreger hermed vigtigheden af dette tidsafsnit, der er mere betydningsmæssigt fortættet, hvilket man også kan se ved at afsnittet på de mange sider kun beskriver 3 timer. Afstanden mellem fortælle tid (Fortælle tid forstår jeg som "fortællerens nutid", d.v.s det tidspunkt, der fortælles på, og dette angår det sceniske (over få timer) eller panoramiske udstrækning (over mange år)) og fortalt tid (romanens fastlæggelse i kronologisk normal tid) bliver altså mindre, da vi er nået frem til "Den genfundne tid"´s 3. del, hvilket skaber illusionen om samtidighed, at det skrevne nærmest er skrevet her og nu. Fortælleren har fortalt om barndom og ungdom og ender med at tale om sin alderdom.

Tid, litteratur og verden.

Tiden i litteraturen er den humane tid, bevidstheden om tiden som erfaringens vage baggrund. Tiden er således privat, personlig, subjektiv eller psykologisk, om man vil. Antinomien hertil er, hvor tiden ikke er privat, subjektiv eller defineret i erfaringens termer, men hvor den er offentlig, objektiv eller defineret i tidsrelationers objektive struktur i naturen, altså matematisk videnskabelig. Det er den offentlige tid, vi benytter til at synkronisere vores private erfaringer af tid til sociale handlingers´ og kommunikative handlingers tid. Denne tid er uafhængig af vores personlige psykologiske opfattelse af

tid og har intersubjektiv validitet og refererer mere til en objektiv naturmæssig struktur end til den menneskelige erfarings subjektive baggrund. [214] Hvorfor Bergsons analyser har givet ophav til litterær bearbejdning, er nok ikke mindst fordi tiden i den umiddelbare bevidsthed i litteraturen i højere grad bevæger sig ind på oplevelsen af menneskers livshistorie, end den bevæger sig ind på mekanik og fysik. [215]

Bergson og Proust er ikke enlige svaler på det skrevnes firmament. Jeg har allerede i min indledning nævnt en række forfattere, der behandler tiden som en eksistentiel akt og således også det kontingentes diskurs. Hvad der slog mig med overraskelse var den lighed, der forelå mellem Prousts formopfattelse og formopfattelsen hos unge Georg Lukács i hans "Romanens teori.", der udkom i tidskriftsform i 1916. [216] Hvad der gør det interessant er, at Lukács ikke kendte til Proust, da han skrev denne, for som Lukács skriver i sit forord fra 1962: "Ikke desto mindre bliver tidens nye funktion i romanen her - på grundlag af det Bergsonske "durée" (sic. Varen, tidsløb) utvetydigt formuleret. Det er desto mere påfaldende, eftersom Proust først blev kendt i Tyskland efter 1920, Joyce's "Ulysses" først udkom i 1922.." [217]

Uden at have kendskab til Proust skriver den unge Lukacs sin romanens teori i 1916, hvor han gør overvejelser meget lignende Proust:

"Vi har opfundet åndens produktivitet: for os har urbillederne derfor uigenkaldeligt tabt deres genstandsmæssige selvfølgelighed, og vor tænkning går en aldrig fuldt gennemført tilnærmelses vej. Vi har opfundet det at gestalte (sic forme): Derfor mangler alt som vore hænder trætte og fortvivlede giver fra sig altid den sidste fuldendelse. Vi har i os selv fundet den eneste sande substans: derfor måtte vi grave uoverstigelige afgrunde mellem erkendelse og gerning, mellem sjæl og form, mellem jeg og verden og lade enhver substantialitet hinsides afgrunden lægges øde i refleksivitet; derfor måtte vort væsen blive os et postulat, og mellem os og os selv måtte det åbne en endnu dybere og mere faretruende afgrund." [218]

Og senere:

"En totalitet, som blot kan tages for givet, finder formerne altså ikke mere: derfor må de enten i et sådant omfang indsnævre og forflygtige det, der skal gesticeres (sic. Formes), at de evner at bære det, eller også bliver de underlagt en tvang til polemisk at fremstille deres genstands urealiserbarhed og den eneste mulige genstands indre tomhed. Således tvinges de til alligevel at drage verdensopbygningens brudfyldthed med ind i formverdenen." [219]

Men den ufuldstændige og i mere moderne sprogbrug kontingente erkendelsesroman, er den Proust måtte skrive "Det er den, som kunsten, når den da fortjener det navn, bør udtrykke, og hvis det mislykkes for den, kan man endda af dens afmagt drage en lære (medens man ikke kan uddrage nogen af realismens vellykkede forsøg), nemlig: at denne essens for en del er subjektiv og ikke kan meddeles til andre." [220]

Jeg kunne nævne navne på flere teoretikere og forfattere på denne tid, såsom Miguel de Unamuno, Nietzsche, Pirandello etc., der uafhængigt af hinanden producerer tekster om det uerfarbares erfaring, der producerer tekster om individets labyrintiske, brudte og ufuldstændige verdenserfaring, og som er bevidste om, at de gør det. Det er således filosoffer og forfattere, der i denne romanens - det æstetiskes - sproglige verdensrekonstruktion skaber en rationalitetskritik. Hvad man også ser, er, at disse forfatteres tekstuelle produktion ikke har respekt for genregrænser. De afviser en skelnen mellem kunstneriske og teoretiske tekster som instrumenter for at udtrykke deres kreative personlighed. De

producerede tekster bliver således en eklektisk sammenskrivning af flere tekstgenrer, såsom poesi, roman og filosofisk afhandling. Jeg ser således Bergson og Proust som en del af denne diskurs, som vi kalder det moderne. Jeg ser vel at mærke modernisten som værende kunstneren, der føler sig foranlediget til at bearbejde eller bortkaste kunstformer overleveret af traditionen. En modernist der tænker mindre på moderne ideer end på stil og form. Der er ikke tale om et dogme, hvor skribenten henviser til en endelig afklarethed i forhold til én form, men netop en uafklarethed som et vilkår. [221]

Det moderne levede af oprøret mod alt normativt, og ødelage det almene lukkede og ensartede. Det modsatte sig neutralisering af målestokke, som historismen forfægtede: Den rene ukritiske kalkering af kulturelle frembringelser i fortiden. Bearbejdningen af den kulturelle overlevering professionaliseredes og institutionaliseredes, og det vil sige, at kunsten fik sin egen interne historie. (Proust var jo blandt andet også litteraturkritiker.) Afstanden mellem ekspertkulturen og det brede publikum voksede. Kulturen (fin-kulturen) blev hævet til intellektuelle højder, der ikke var befordrende for formidlingen af kunsten til det brede publikum, og faktisk forarmedes livsverdenen på baggrund af den kulturelle "rationaliserings- og forfinelses- proces", eller sagt med andre ord, så fortabtes det modernes erfaringsindsigter i den "umulige" formidling. [222] Derfor kan man udemærket have forståelse for den forlagsredaktør, der refuserede Prousts 1. Bind af romanværket med bemærkningen: "Jeg ved ikke, om det er mig, der er forstokket, men jeg forstår ikke, hvilken interesse det kan have at læse tredive sider om hvordan en Monsieur vender og drejer sig i sin seng inden han falder i søvn." [223] Men hvad der udgjorde betingelserne for "det modernes" egensindige æstetiks rationalitetskritiks optræden i denne periode, kan selvfølgelig kun tentativt antydes.

Den vestlige hemisfære bevægede sig i denne tidsalder fra det meget statiske samfund til et samfund, hvor hastighed blev en dyd, og det slog selvsagt først igennem i storbyerne. I 1884 opnåede man ved astronomisk overvågning en måling på 5 millisekunder. Jernbanernes udbredelse tog fart, og punktligheden blev et krav. Sammenhængen mellem jernbanen og urets nøjagtige måling af tiden blev tydelig i 1891 i USA, Ohio, hvor to tog stødte sammen, og hvor grunden hertil var, at der var 4 minutters forskel mellem urene på de sammenstødende tog. Man indførte derfor en regel for urenes unøjagtighed, der ikke måtte være størrere end 30 sekunder. Endvidere blev der udstedt nøjagtighedscertifikater hver 6. måned til det involverede togpersonale. [224] Den eksperimentelle psykologi beskæftigede sig med tidsmålingen. F.eks. fandt biologen Karl Ernst von Baer i 1864 frem til, at en 1/18 del sekund var den for mennesket kortest opfattede tidsenhed, hvor mennesket ville kunne erkende et billede. Herved ville billeder der fulgte hurtigere end en 1/18 del sekund efter hinanden, som f.eks. ved en film, glide over i hinanden, og således ville de mere opfattes som bevægelse end statiske billeder. Og således kunne vi dygne det ene eksempel oven på det andet om omfanget af tids-rumlige målinger afstedkommet af den naturvidenskabelige erfaringsproduktion. Det, man var vidne til, var en ekstrem rationaliseringsproces i storbyensamfundene. Indføringen af den industrielle masseproduktion og tidsmåling af arbejdsprocesser begyndte at stramme grebet om individets frihed generelt set. [225] Med indførelsen af værktøjsmaskiner og den voldsomme produktionsstigning over hele den vestlige verden faldt prisen voldsomt på ure. I 1893 i USA Kunne firmaet R. H. Ingersoll levere en prissensation på et lommeur på 1,5 dollar. På dette tidspunkt var en arbejders gennemsnitsløn 1 Dollar om dagen, hvilket betød at de fleste kunne få et ur, og tiden var dermed "demokratiseret" [226] Denne demokratisering slog igennem som tidsmålinger af arbejdsprocesser, en stadig større udbytning af menneskets arbejdsindsats for arbejder såvel som for funktionær og for kapitalisten, der måtte indstille sig på skærpet konkurrence, styring, socialisering og indskrænkning af privatsfæren.

I år 1800 levede der i Europa inklusive Rusland hen imod 190 millioner mennesker. På kun 70 år steg antallet til 300 millioner, og ved århundredskiftet var antallet på 400 millioner. Denne eksplosive

befolkningstilvækst fik stor betydning for de europæiske byers størrelse, for omkring 1870 var der kun 70 byer på 100.000 indbyggere og derover, men ved århundredskiftet var der 200. Millionbyerne blev også til Berlin, Wien, Moskva, Sankt Petersborg, London, Paris. Befolkningstilvæksten slog bl.a. igennem på grund af en faldende dødelighed - ud fra den forebyggende lægevidenskabs succes. De sociale forholds voldsomme ændringer slog selvsagt igennem i de ideologiske bevægelser. Den store befolkningstæthed i byerne fik som konsekvens en kollektiv psykisk belastning, der havde rodløsheden, fremmedgørelsen og forvirringen som udtryk, og dette kom under de europæiske intellektuelles bearbejdning og forklaring på vidt forskellig vis. [227] Man kan sige at storbyen blev rammen om en stærkt anonymiseret og standardiseret tilværelse. Afgudsdyrkelsen af naturvidenskaben på denne tid må ses på baggrund af dens evne til at producere resultater, der kunne omsættes i produktion af overordentlig praktisk anvendelighed. Den industrielle maskin- og samlebånds- produktion skærpede denne tendens. Den skånselsløse konkurrence i denne produktionsvækst afstedkom voldsomme spændinger mellem henholdsvis arbejdsgivere og nyrige pengemænd og så det store besiddelsesløse proletariat. En eksplosiv vækst i kartotekskort og statistikker i de statslige bureaukratiers forsøg på at inddæmme denne mobile sammenhobninger af mennesker indsnævrede individets frihed. Således måtte de tidligere så statiske klasseforhold også rystes og forandres og ikke mindst måtte det ryste den borgerlige intelligensia, der ikke i det gamle samfunds begreber kunne rumme denne samtids brudthed, voldsomhed, uoverskuelighed. Hvad jeg slet ikke har nævnt er 1. Verdenskrig, der ligeså bidrog til uoverskueligheden og minimerede tiltroen til rationaliteten. Stikordsagtigt anslåes det at 8 millioner menneskeliv gik tabt på slagmarken, omkring 25 millioner mennesker invalideredes, og 20 millioner menneskeliv gik tabt som konsekvens af epidemiske sygdomme og underernæring. Så der var god grund til for forfattere til at søge væk fra verden og ind i deres psykes "virkelighedsrepræsentationer" og lægge verden øde i refleksivitet. [228]

Det litterære parnas måtte bevæge sig væk fra "naturalismen", der inden for litteraturen afspejlede naturvidenskabens prestige i samtiden. Naturalismen var gennemsyret af filosofisk materialisme og havde et ønske om at reproducere naturen, derfor stod temaer som arv og miljø stærkt repræsenteret i romanerne. [229] Tilhørende den såkaldte naturalisme kan man nævne Emile Zola, der fremstillede sine romanfigurer fanget i arvens og miljøets snævre bånd, og Edmond de Goncourt og hans bror med den dokumentariske roman. [230] Mange nævner Thomas Manns "Trolddomsberget", James Joyces "Ulysses", Robert Musils "Manden uden egenskaber", og Prousts "På sporet efter den tabte tid" i samme mundfuld, og ikke bare fordi romanerne kaldes "de monstrøse" [231], men fordi de alle erkender de begrænsninger, der lå i naturalismen. Det er vægringen ved at forenkle og deres optagethed af værdien af den personlige kunstneriske skaberevne i en civilisation, der var indrettet efter praktiske og materielle krav, en jegets refleksionssyge rablen af sig, som sætter sig igennem hos disse forfattere - en meningsfuld reaktion på samtidens voldsomme foranderlighed på det materielle såvel som på det åndelige plan. [232] Disse forfattere arver den fanatiske hengivenhed for kunsten fra symbolisterne. En dyrkelse af æsteticisme og dekadence finder vi hos symbolisterne Baudelaire henover Athur Rimbaud, hvor sanserne skulle tilsøles og forvitte, før man kunne sætte de sande ord til papiret, det banale såvel som det ophøjede (sublime), og hvor tilslutningen til et privatsprogligt oprør mod de arvede "landskabsbeskrivelser" udtryktes "Ordet er mit.... Jeg fandt de berømteste værker inden for moderne malerkunst og poesi latterlige....Jeg roste mig af at have opfundet et poetisk sprog... Jeg forbeholdte mig oversættelsen...I begyndelsen var det blot stiløvelser.... jeg udtrykte det uudsigelige" [233] ; Og slutteligt hos Stéphane Mallarmé, der bebudede ordets krise: "Åh nætter! Ikke engang min lampe oplyser tomt det blanke papir i dets hvide fæstning". [234] For disse gjaldt det om for kunstneren at udtrykke sin egen sindstilstand, og dets ufuldkommenhed var mindst, når det symboliseredes gennem digterens billedsprog. Disse symbolister blev implicit og eksplicit forbundsfæller med den filosofiske idealisme. Symbolisternes og Bergsons tanker ligner hinanden i deres tro på den umiddelbare oplevelses forrang for den naturvidenskabelige begrebmæssige tænkning. Proust har nok en gæld til

naturalisterne, idet denne bevægelse insisterede på en form for detaljeret iagttagelse, men af tingene i sig selv. Proust er kun interesseret i tingenes symbiotiske betydningsrelationer til det individuelle levede liv. Prousts fortæller nævner selv brødrene Goncourt, men Proust lægger jo sin vægt et andet sted, hans interesse forskydes ind i det psykiske, tingene som bærere af sansesassociationens vækkende kraft. Jeg vælger at se Prousts værk som den eneste meningsfulde konfrontation med hans tids samfunds eksplosive uoverskuelige forandringer på alle planer. Idet Proust nok søger indad i jeget - psyken som det eneste tilflugtssted, fra den kontingente - den fatalt risikable verden, men han erstatter ikke den kontingente erfaring med finale slutninger, men med egne kontingenser i deres raffinerede ekstravagance.

Hvorfor læse Proust - en konklusion.

Prousts kontingente roman er et udtryk for et oprør mod den rationaliserende verdsliggjorte videnskabs forsøg på at fortrænge det irrationelle. Denne videnskabs rationalisering af det uforklarlige ved vor indtræden i det 20. Århundrede er ikke ophørt. Den ubetingede vilje til rationalitet har i vores århundrede fortsat forsøget med at gennemrationalisere flere og flere livsområder, fordi det irrationelle mødes med frygt, derfor mener jeg at Proust ikke mindst idag har noget at byde læseren på. I vor århundredes litteratur finder vi således dette oprør, her eksemplificeret med Proust. Den litterære form, der ikke kunne rumme den kontingente anskuelse, måtte tvinge mange forfattere til metalitterære overvejelser, sådan som vi har set dem hos Proust. Proust havde en intens interesse i eksotiske, magiske verdener og arbejdede mod en erkendelse, der var modsatrettet det dominerende erkendelsesskema ved at gøre det kendte fremmed. Proust gjorde udkast mod det ukendte gennem de æstetiske udtryksmidler. Proust gjorde en dyd af resignation over det æstetiske projekts samfundsmæssige konsekvens, og han stillede sig således kritisk an overfor realismen. Romanen blev ikke skrevet med et pragmatisk didaktisk formål. Han plagedes af "det modernes" dårlige samvittighed overfor det repræsenterede objekt, fordi repræsentationen er sandere end det, som repræsenteres, fordi det fremmede, ukendte og andetheden stadig var tabt og sprogløst. [235] Modstillingen mellem det, der findes forklaring på og det, der ikke findes forklaring på, består således som tematik i "den moderne" litteratur, og mulighedsbetingelsen for det kontingente er således ikke elimineret, således som den postivistiske naturvidenskab kunne have ønsket sig det.

Richard McKay Rorty (1931-) anfører, at filosoffer og litterater (Proust, Nietzsche m.fl.) ved århundredets slutning, "opfandt" et nyt sprogspil, der antastede fornuften eller rationaliteten. Det tidligere eksklussivt tilladte sprogspil var det begrundede man i den sociale praksis anså for sikkert, altså udelukkende fornuftens og naturvidenskabens domæne. Det nye, der opstår, er en ny social praksis, der både ser det begrundede man i den sociale praksis anså for sikkert, og det man anså som kontingent og usikkert. Det nye sprogspil er således at det begrundede er ubegrundet. Rorty skriver:

"Mod enden af det 19. århundrede blev det i nogen grad muligt at tage gen-beskrivelser mere let end det nogen sinde før havde været muligt. Det blev muligt - at junglere med adskillige beskrivelser af den samme begivenhed uden at spørge hvilken var den korrekte - at se gen-beskrivelser som et redskab mere end et krav om at have opdaget essensen. Det blev derfor muligt at se et nyt vokabular ikke som noget der havde til formål at erstatte alle andre vokabularer, noget der gjorde krav på at repræsentere realiteten, men simpelthen som endnu et vokabular, endnu et menneskeligt projekt, en person's valgte metaforik." [236]

Rorty ser det kontingente som frihedsrum for individet, og i dette rum kan en individuel bevidsthedsdannelse finde sted. Han ser Proust som skabende sin egen bevidsthed ved at skabe sit eget sprog, mere end at hans bevidsthed blev fastsat af det sprog andre mennesker havde overleveret. [237] Processen for Proust var at blive sig selv (at træde i eksistens), var at konfrontere sin kontingens, at spore dennes årsager hele vejen hjem, hvilket var identisk med processen at opfinde et nyt sprog. Det ville sige at udtænke nye metaforer. For enhver bogstavelig og afgrænset beskrivelse af hans individualitet ville nødvendigvis kuldsejle. Enhver brug af et overleveret eller arvet sprogspil for dette formål, ville ikke have sporet livshistoriens (følsomhedens) ubegrænsethed helt hjem i erindringen, men blot opnået at vise denne livshistories (følsomhedens) afgrænsethed. Det vil sige at Proust ville have set sig selv sig selv som en artstype gentagende (efterlignende) den samme type, en kopi af noget som allerede var identificeret, og originalen var for Proust bedre end en reproduktion [238]. Interessant nok skriver den tyske "nykantianer" Georg Simmel i Proust samtid (1917), hvis sociologiske skrivelser var kendetegnet ved at fortolke Kants transcendentale erkendelsesformer (erfaringens forudsætninger i jeget) som psykiske strukturer relative til et givet miljø:

"Alle forhold til et andet menneske er derfor til syvende og sidst kun stationer på den vej, ad hvilken Jegét kommer til sig selv, hvad enten dette Jeg føler sig ens med alle andre, fordi det trænger til bevidstheden om den støtte, idet det selv står der alene med egne kræfter, eller at Jegét fuldt forstår sin kvalitet som enestillet væsen, og de mange egentligt kun er til, for at hver enkelt skal kunne måle sin verdensuforlignelighed og individualitet på alle andre." [239]

Simmel så således denne individualitetens selv-beskrivelse, som en sammenligning - en spejling i socialiteten, og så det som den moderne individualitets almene vilkår som værende decentreret, nøjagtigt som Prousts uens fortællerjeger i de panoptiske rum, der ifølge fortælleren hver især skulle supplere selvbeskrivelsen af det erindrede. Prousts fortæller skriver selv: "Jeg var ikke én mand, men en timelang forbidefilering af en kompakt hær af mænd." [240]

I og med at Rorty ikke anerkender privatsprog, med henvisning til den sene Wittgenstein, så må dette sprogspil også ses som offentligt. [241] Sprogspillet er således en leg, et tvivlende spil. Proust leger, at det er muligt i det uendelige at genbeskrive livsløbet uden at finde én essens, uden at finde privilegerede kendsgerninger givne for bevidstheden, fordi sådan lever han. Alle denne periodes figurer (Proust, Nietzsche etc.) spiller sammen i et legende sprogspil. Dette utvungne spil er produktet af deres delte evne til at værdsætte genbeskrivelsens styrke, sprogets styrke til at gøre nye og forskellige ting mulige og vigtige, at udvide (den indre) verdens grænser om man vil. Og som Rorty siger: "En værdsættelse som kun bliver mulig, hvis man tragter efter et udvidet repertoire for (sic. et ikke begrænset antal af) alternative beskrivelser, snarere end at man tragter efter den eneste rigtige beskrivelse." [242] Enhver social tendens i enhver epoke har sin egen specielle opfattelse af sine diskursive muligheder. Når der ikke er adgang til ens eget personlige ultimative ord, vil enhver tanke, følelse og erfaring blive genbeskrevet gennem en andens stil, en andens manér, med hvilket det ikke umiddelbart kan blive anvendt uden reservation og afstandstagen, i og med at der ikke er nogen stabil autoritativ stil (vreden mod kitschen). Og denne epoke mener Rorty stadig er vores idag. Rorty ser bl.a Proust som et eksempel på et menneske, der brugte et helt liv med at erstatte overleverede kontingenser (genbeskrivelser) med selvskabte kontingenser (genbeskrivelser), og at han endog beskrev, at det var det han var i færd med.

Proust kunne nok bruge ideen om en endnu bedre beskrivelse, men han havde intet kriterium for anvendelsen af en sådan ide, og kunne derfor ikke bruge ideen om en rigtig beskrivelse. Vi behøver idag ifølge Rorty den "stærke poet" Proust til at demonstrere for os, at vi ikke blot er Xerox-kopier af andre mennesker. Proust udpeger behovet for at komme overens med det blinde indtryk, som

tilfældigheden giver os. Proust viser med sit eksempel, at det er muligt skabe et selv for ham selv ved at genbeskrive dette indtryk som er hans eget, hans identitet. Sandheden om selvet ses således som "en mobil armé af metaforer". Det kontingente åbner således for en pluralistisk diskurs om det humane istedet for at lukke den. Rorty ser det 20. århundredes tekstualisme som en mere nutidig version af idealismen, med den afgørende forskel at idealismen var en alvorsfuld vederhæftig metafysik, der betragtede én samlende absolut idé om en verdensenhed som mulig, én essens. (f.eks Hegel). Hvorimod det 20. århundredes tekstualisme mere er en diffus "state of mind" (bevidsthedstilstand), hvor skribenten (f.eks. Proust) ikke kunne tage nogen som helst tese angående tingenes sande natur alvorligt. Hvad som helst præsenteret som en tese prætenderende sandhed angående tingenes natur er for skribenten (f.eks Proust) kun tekst, der blot forskelsløst må indtage en plads blandt andre tekster på bibliotekshylderne, altså mange forskelsløse essenser (Man kan således tale om en antimetafysisk metafysik). [\[243\]](#)

Tzvetan Todorov har med opstillingen af en teori om det reale og det imaginære i litteraturen inspireret mig til at udvikle en læserreceptiv model, jeg vil anvende for at forklare, hvorfor Proust også idag er værd at læse. Vi har ikke her at gøre med et stykke fantastisk litteratur, men om en litteratur hvor det reale og det imaginære er forskudt ind i menneskets psyke, og vidre ind i teksten. Todorov siger selv med Sartre, at der for disse senere litterater kun findes et fantastisk objekt, nemlig mennesket. [\[244\]](#) Tekstopplevelsen hos læseren før som idag, hvad angår Prousts roman, er ikke uvæsentlig for at kunne pege på dens relevans i en nutidig sammenhæng. En vis forførelse finder sted. Når jeg taler om forførelse, mener jeg en vis læseridentifikation med fortællerens rådvildhed. En rådvildhed eksemplificeret ved "theens og madeleinekagens" magiske udløsning af en uendeligt sammensat erindringsflod, der af fortælleren ikke kan forklares og af læseren forstås som uforklarlig; som kan kontrastere læserens egen individuelle identitet, livsforløb og forsoning med læserens egen ureducerbare erindringsoplevelser. Oplevelsen af det kontingente giver således læseren den frihed tilbage, som systemverdenen dagligt søger at inddæmme, for nu at bruge et udtryk fra Habermas. Det er tidsforskellen mellem det nærværende nutidige med skarpe konturer og det udviskede i erindringen, der skaber endnu et skisma - et skisma mellem tekstens verdener og den konkrete læsers verden. Læseren tilbydes en alternativ "realisme", en subjektiv realisme, der som et usædvanligt element sniger sig ind og afføder tvivl om den konkrete nutidige verden - den verden som den konkrete læser befinder sig i, og således fortsætter tvivlen udover teksten. Som alle autentiske illusioner i livet er illusionen skabt ved både tryllekunstnerens (forfatterens) og beskuerens (læserens) hjælp. Denne erkendelse gør Proust brug af i fortællingen. Den videnskabelige positive reduktion af tid til rum og kronometri (målelig absolut tid) (eksempelvis Einstein) er det Bergson taler op imod, og det Proust reaktualiserer med sin fortælling. Jegets bevidsthedsliv er anderledes, fordi tiden her er identisk med kontinuiteten, og den indre oplevede tid er ikke målelig. [\[245\]](#)

Formen legemliggør en appel til læseren om en læsemåde; at læse teksten igen og genfortolke den. Appellen strukturerer sig som følelsen af det ikke-perfekte, uafsluttede, livshistorien uden slutning, historien der endnu kan forandre sig. Prousts roman ser jeg således som en kontingent roman, hvor læseren gives en tvetydig, mangetydig oplevelse. Læseren må således tøve.

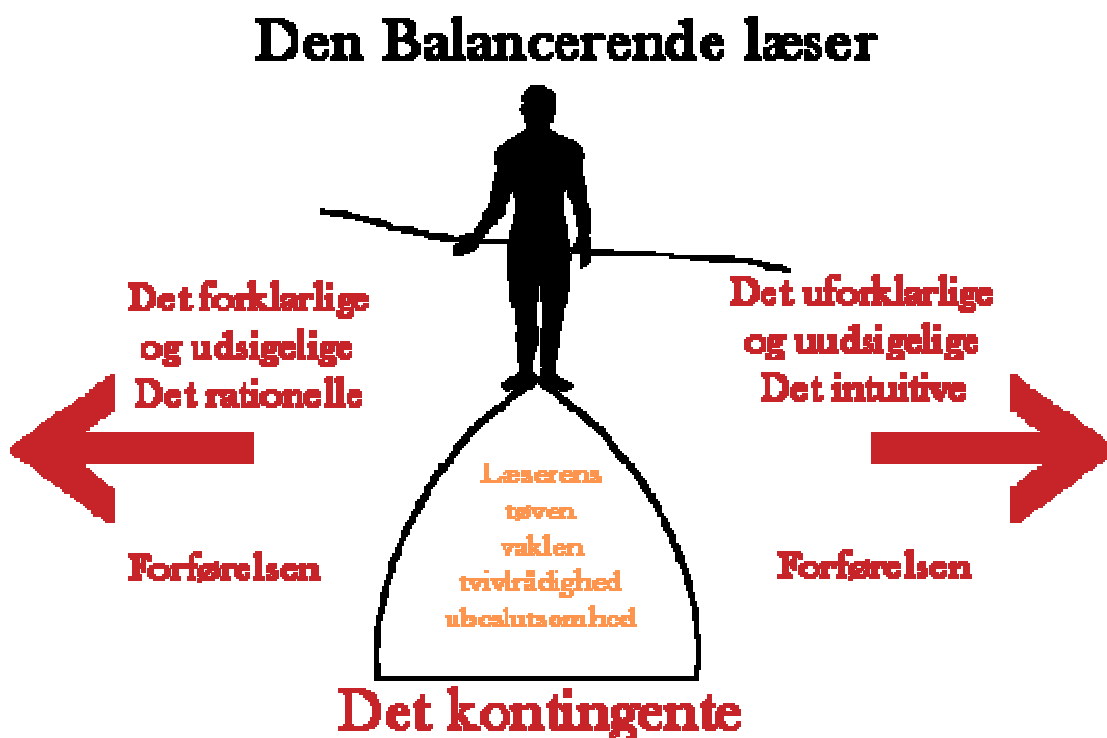
Det, som Proust udfordrer læseren med, er det skisma, som Miguel de Unamuno (en anden vitalist på Bergsons tid) så klart beskriver i sin tekst " Pirandello y yo. " (" Pirandello og jeg. "), hvilket netop er et vigtigt element i den kontingente diskurs:

"...det som de empiriske og fysiologiske mennesker kalder fiktion er muligvis mindre reelt, men mere sandt. Mindre reelt, men mere sandt! Og hvad er virkeligt? Hvad er sandt? Er der en usand virkelighed? Er der en uvirkelig sandhed? Dette er hele kunstens og filosofiens problem. " [\[246\]](#)

Det kontingente befinder sig defineret ved forholdet mellem det imaginære (det forestillede, der ikke lader sig forklare: det udsigelige) og det illusoriske (det forestillede, der lader sig forklare: det udsigelige).

1. Læseren forføres til at betragte tekstens verden som en virkelig kendt verden af levende, fysiologiske, empiriske mennesker og til at vakle mellem en fornuftig og en intuitiv forklaring på de i teksten beskrevne hændelser. Eksempelvis skelnes mellem direkte tale (monolog) og indirekte (fortællerens udlægning af samme) tale, hvor de to meninger ikke optræder ensartet, men forskudt og forandret i betydning.
2. En tøyen opleves af en person -et jeg- i fortællingen, således at læserollen bliver lagt i hænderne på denne person, og således vil denne tøyen blive repræsenteret i teksten. Når der tales om en læser, tales der om en implicit læser, som den egentlige reale læser kan identificere sig med.
3. Det er afgørende, at den reale læser tager de beskrevne antinomier, selvmodsigende beskrivelser af samme hændelsesforløb bogstaveligt, at han opretholder sin uafklarethed overfor såvel symboler, metaforforskydninger, allegoriers, digressioners, relevans. Det kontingente forudsætter at læseren tager tekstens irrationelle forløb for gode varer. Og når jeg siger irrationelle forløb, er der tale om at den fortalte tid forsvinder ved digressioner etc.

Ved en bevidst opbrydning af vanemæssige sammenhænge bringes læseren i Prousts tekster til at problematisere de fremstillede forhold. Således må kategorierne det rationelle (fornuften) og det irrationelle (intuitionen), hvorimellem læseren må vakle, se således ud i en model : [\[247\]](#)

Det kontingente i det 20. århundrede er forskudt ind i jeget (menneskets bevidsthed), og videre ind i teksten, hvorfor man kan tale om en idealismens tekstualitet.

Kategorierne "fornuften" og "intuitionen", hvorimellem læseren må vakle, kan illustreres skematiseret:

Fortællerens udspaltede bevidstheds 2 fremtrædelsesformer:

Fornuften	Intuitionen
Det reele objekt: Baron de Charlus og hans diskurs	Det repræsenterede objekt: Baron de Charlus og hans diskurs i fortællerens diskurs
Nutid, entydighed	Fortid, flertydighed
Det forklarlige og udsigelige	Det uforklarlige og uudsigelige
Endelighed	Uendelighed
Virkeligheden	Drømmen
Ireversibilitet	reversibilitet
Kosmologisk tid	Eksistentiel tid
Rumlig tid	Ikke-rumlig tid
konsekutiv orden	Additiv uorden
Homogenitet	Heterogenitet
Offentlig	Privat
Systemverden	Livsverden
Udsigelig	Uudsigelig
Tale	Tavshed
afgrænset	uafgrænset
Final	Relativ
Fast	Flydende
Lineær	Forgrenet
Logik	Paradoks/antinomier
Dele	Udelelig
Vågen tilstand	Sovende drømmetilstand
Handling	Passivitet
Vilje	Viljesløshed
Pragmatisme	upragmatisk, nyttesløs

Læseren vil vakle mellem drømmeren, som lever i erindringens - den kreative fantasier verden med dens mangfoldigt afskyggede nuancerede væv af stemninger, og handlingsmennesket, der ser verden med dens nutidige skarpe konturer og isolerede ting.

Den eneste virkelige handling, der er tilbage efter læsningen af Bergson og Proust er den konkrete læsehandling, som læseren realiserer. Proust har givet sine læsere en rolle som genskabere, som sidste led i den narrative kæde.

Ved tilbagesendelsen af
Deres stillede opgave,
efter dages skriblerier.
Først efter dage fik De
Deres stillede opgave tilbage,
men da tillige som fotografi.
Et billede af mit indre op ad dage.
Min magelighed uden mage,
mit mesterskab i nøleri.
Frit efter Ludvig Bødtcher.

Jens Peter Bregnballe,
Aalborg Den 12. maj 1997.

Anvendt litteratur.

Denne litteraturliste har opført oplysninger om, hvem der er forfattere til, eller er redaktører, af værkerne og ophavets fødsels- og eventuelle dødsdag, såfremt disse oplysninger har været let tilgængelige. Er en forfatter nævnt på listen uden oplysninger om værket, er det udtryk for at værket af forfatteren har været forsøgt fremskaffet og har vist sig uerholdelige eller ikke verificerbare i danske folke- eller forskningsbiblioteker, og at udenlandske biblioteker ikke har villet levere det ønskede materiale. Der er opført oplysninger om værkernes titler, eventuelle oversættere, forfattere til indledninger og forord, forlag, hvor forlagene er hjemhørende, og i hvilke biblioteker værkerne er lokaliserede, dog er materiale fra udlandet ikke nærmere specificeret. Endvidere er listen delt op i faglitterære monografier, faglitterære tidsskriftsartikler, grå litteratur, skønlitteratur, film og internetdokumenter. Der er værker, der har haft særlig betydning, og nogle der har haft mere perifer betydning i udarbejdelsen af denne opgave. Denne liste skal komplementere slutnoterne, der kun er udtryk for konkrete citeringer eller henvisninger til bestemte tanker. Der optræder således værker på denne liste, der ikke er henvist til, men som har tjent arbejdet som baggrundslæsning.

Faglitterære monografier.

Adorno W. Theodor.

Minima Moralia. Reflektioner fra det beskadigede liv. Modtryk. Aarhus. 1987.

Lokalisering: Egen bogreol

Albaret, Céleste.(1881-)

Monsieur Proust. Translated from the french by Barbara Bray. Collins and Harvill Press. London. 1976.

Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.

Alighieri, Dante. (1365-1321)

Den Guddommelige komedie. Andet bind. Skærsilden. Oversat af Knud Hee Andersen. København G.E.C. Gads Forlag 1963.

Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek

Amadou, Anne-Lisa.

Dikteren og hans verk. En studie i Marcel Prousts estetik. Helge Erichsen. Oslo. 1965.

Lokalisering: Det Kongelige Bibliotek

Augustin(us), Aurelius. (354-430 f.v.t.)

St. Augustine's confessions. Translated by W. Watts. In two volumes. London. William Heinemann Ltd. 1951.

Lokalisering: Statsbiblioteket i Århus.

Augustin(us), Aurelius. (354-430 f.v.t.)

Augustins bekendelser. Oversat af Torben Damsholt. Vidomsbøgerne. Sankt Ansgars forlag.1988.

Lokalisering:Det Nordjydske Landsbibliotek.

Bain, A. (1818-1903)

Beckett, Samuel.

Proust. På dansk ved Niels O. Hass. Fredensborg.Forfatternes forlag Arena.1965.

Lokalisering:Det Nordjydske Landsbibliotek.

Bergson, Henri. (1859-1941)

Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914.

Oprindeligt: L'Intuition philosophique. 1911.

Lokalisering: Folkebibliotekernes depotbibliotek.

Bergson, Henri. (1859-1941)

Intuition och Intelligens. Inledning till metafysiken av Henri Bergson. Med ett förord av Professor Axel Herrlin. Till svenska av Algot Ruhe. Stockholm. Wahlström & Widstrand. 1911.

Oprindeligt: Introduction à La métaphysique. 1903.

Lokalisering: Statsbiblioteket i Århus.

Bergson, Henri. (1859-1941)

Tiden och den fria viljan. En undersökning av de omedelbare medvetenhetsfakta. Till svenska av Algot Ruhe. Stockholm. Wahlström & Widstrand. 1912. Oprindeligt: Essai sur les données immédiates de La Conscience. 1889.

Lokalisering: Statsbiblioteket i Århus.

Bergson, Henri. (1859-1941)

Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding.Stjernebøgernes kulturbibliotek.København. Vinten. 1980.

Oprindeligt: Essai sur les données immédiates de La Conscience. 1889.

Lokalisering: Egen bogreol

Bergson, Henri. (1859-1941)

Den skabende udvikling. Autoriseret oversættelse ved Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1915.Oprindeligt: L'Évolution créatrice. 1907.

Lokalisering: Egen bogreol

Bergson, Henri. (1859-1941)

Materia och minne. En undersökning av kroppens förhållande till själen. Till svenska av Algot Ruhe. Stockholm. Wahlström & Widstrand. 1913.

Oprindeligt: Matière et mémoire. 1896.

Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek

Bergson, Henri. (1859-1941)

De store tænkere-Bergson. Indledning, oversættelse og noter ved Peter Kemp.Munksgaard.København. 1991.

Oprindeligt: Matière et mémoire. 1896.

Lokalisering: Egen bogreol

Belot, Gustave. (1859-1925)

Benjamin, Walter.

Fortælleren og andre essays. På dansk ved Peter Kirkegaard, Peter Madsen og Arno Victor Nielsen.

Udvalg og forord ved Peter Madsen. Moderne Tænkere. Gyldendal. København. 1996.

Lokalisering: Det Nordjydske landsbibliotek

Berkeley, George. (1685-1753)

Biddis, Michael D.

Massernes tidsalder. Samfund og ideer i Europa 1870-1970. Nyt nordisk forlag Arnold

Busck. København 1979.

Lokalisering: Egen bogreol

Brée, Germaine.

Marcel Proust and the deliverance from time. Oversat af C.J. Richards og A.D. Truitt. New Brunswick.

Rutgers University Press. 1968.

Lokalisering: Odense Universitets Bibliotek

Brée, Germaine.

The world of Marcel Proust. Boston, Mass. Houghton Mifflin Company. 1966.

Lokalisering: Odense Universitets Bibliotek

Burwick, Frederick. (redaktør)

The crisis in modernism. Bergson and the vitalist controversy. Cambridge University Press.

Cambridge. 1992.

Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek.

Capek, Milic.

The new aspects of time. Its continuity and novelties. Selected papers in the philosophy of science.

Kluwer Academic publishers. Dordrecht. 1991.

Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek.

Caranfa, Angelo

Proust: The Creative Silence. Lewisburg. Bucknell University Press. 1990.

Lokalisering: Odense Universitets Bibliotek.

Charcot, Jean-Martin. (1825-1893)

Descombes, Vincent.

Proust, Philosophy of the novel. Translated by Catherine Chance Macksey. Stanford University Press.

Stanford 1992.

Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek.

Donders, Franciscus cornelis. (1818-1889)

Du Plessis, Samuel Ignatius Marinus.
The compatibility of science and philosophy in france, 1840-1940. Cape Town. Balkema. 1972.
Lokalisering: Udland.

Exner, S. (1846-1920)

Fechner, Gustav Theodor. (1801-1881)

Feyrabend, Paul.
Against method. Verso edition. fift impression. London. 1984.
Lokalisering: Egen bogreol.

Fink, Hans. (Redaktør)
Grænser for rationalitet. Aarhus Universitetsforlag, Århus.1987.Heri: Jørgen Østergård Andersen.
Andethed og antropologi.
Lokalisering: Egen bogreol.

Fromm, Erich.
Det glemte sprog. En orientering i forståelsen af drømme eventyr og myter. Oversat af Mogens Boisen.
Hans Reitzels forlag. København. 1982.
Lokalisering: Egen bogreol.

Girard, René.
Narrative Discourse. Translated by Jane E. Lewin. Foreword by Jonathan Culler. Basil Blackwell.
Oxford. 1980.
Lokalisering: Roskilde Universitetsbibliotek

Goldscheider, A. (1858-1935)

Grochey, H.(1839-1914)

Habermas, Jürgen.
Kleine Politische Schriften. I-IV. Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main 1981. Heri: Die Moderne - Ein unvollendetes Projekt.
Lokalisering: Egen bogreol

Hamilton, W.

Hanna, Thomas (Redaktør)
The bergsonian heritage. New York. Columbia University Press.1962.
Lokalisering: Det Kongelige Bibliotek

Heidegger, Martin.(1889-1976)
History of the Cocept of Time. Prolegomena. Translated by Theodore Kisiel. Indiana University Press.
Bloomington. 1985.
Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek.

Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand von. (1821-1894)

Herbart, J.Fr. (1776-1841)

Hjørland, Birger.

Emnerepræsentation og informationssøgning. Bidrag til en teori på kundskabsteoretisk grundlag. 2. oplag. 1993.

Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek.

Høffding, Harald.(1843-1931)

Philosophien i Tydskland efter Hegel. Kjøbenhavn.Gyldendalske boghandel. 1872.

Lokalisering: Egen bogreol.

Høffding, Harald.(1843-1931).

Ledende tanker i det 19.aarhundrede. Kjøbenhavn. Gyldendalske boghandel. 1920.

Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.

Høffding, Harald.(1843-1931).

Mindre arbejder. Kjøbenhavn. Det Nordiske Forlag. Bogforlaget Ernst Bojesen. 1899.

Lokalisering: Egen bogreol.

Høffding, Harald.(1843-1931).

Mindre arbejder Anden række. Kjøbenhavn. Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. 1905.

Lokalisering: Egen bogreol.

James, William. (1842-1910).

Janet, Pierre-Marie-Félix.(1859-1947)

Jørgensen, Jørgen Fr. (1894-1969)

Henri Bergsons filosofi i omrids. Nordiske forfatteres forlag. Kjøbenhavn. 1917.

Lokalisering: Egen bogreol.

Kant, Immanuel.(1724-1804)

Kritik der reinen Vernunft. Band 1, Band 2. Suhrkamp taschenbuch wissenschaft. Frankfurt am Main. 1974.

Lokalisering: Egen bogreol.

Kant, Immanuel. Kritik der Urteilskraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhrkamp taschenbuch wissenschaft 57. Frankfurt am Main. 1974.

Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek

Kant, Immanuel.(1724-1804)

Ausgewählte kleine Schriften. Felix Meiner Verlag. Hamburg. 1969.

Lokalisering: Egen bogreol.

Kant, Immanuel.(1724-1804)

De store tænkere.Kant. Heri Delvis oversættelse af "Kritik der reinen Vernunft". Munksgaard. Kjøbenhavn. 1996.

Lokalisering: Egen bogreol.

Kemp, Peter.(1937-)

Tid og fortælling. Introduktion til Paul Ricœur. Aarhus Universitetsforlag. Århus 1995.

Lokalisering: Egen bogreol.

Kiselberg, Steffen. (Redaktør)

Tidens problem: filosofisk, historisk, politisk:et tekstudvalg. Gyldendal. København. 1982.

Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.

Kolstad, Hans (Redaktør)

Den skapende varighet: En Essaysamling om Henri Bergson. Oslo 1993.

Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek.

Kristeva, Julia.

Proust and the sense of time. Translated and with an introduction by Stephen Bann. Faber and Faber.London. 1993.

Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek.

Kuhn, Thomas S.

The structure of scientific revolutions. 2nd ed. Chicago. University Press. 1970.

Lokalisering: Egen bogreol

Külpe,O.

Lagercrantz, Olof. (1911-)

At læse Proust. På dansk ved Karsten Sand Iversen. Gyldendal. København. 1994.

Lokalisering: Egen bogreol.

Landquist, John

Henri Bergson. En populär framställning av hans filosofi. Albert Bonniers förlag. Stockholm. 1928.

Lokalisering:Det Nordjydske Landsbibliotek.

Levy-Bruhl,L.(1857-1937)

Lindsay, A. D.

The Philosophy of Bergson. Kennikat Press, Inc. / Port Washington, N.Y. 1968.

Lokalisering: Udland

Lissaur,H.(1861-1891)

Lloyd, Genevieve.

Being in Time: Selves and Narrators in Philosophy and Literature.Routledge. New York.1993.

Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek

Lotze.(1817-1881)

Lukács, Georg.

Romanens teori. Et historiefilosofisk essay om den store epiks former. Oversat af Rolf Reitan. Klim. Århus. 1994.

Lokalisering: Egen bogreol.

Lucretius Carus, Titus.
Livet og døden / af Lucretius; med indledning og noter ved A. Kragelund; oversat af Axel Juel. -
Gyldendal. 1950.
Lokalisering: Egen bogreol.

Nielsen, Erling. (Redaktør)
Lyrik. Gyldendals Bibliotek Verdenslitteratur. Bind 40. Gyldendal. København. 1967.

Lokalisering: Egen bogreol.

Mejer, Jørgen.
Førsokratiske filosoffer. Fra Parmenides til Demokrit. Hans Reitzels Forlag. København. 1995.
Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.

Mendilow, A.A.
Time and the novel: Introduction by J. Isaacs. New York. Humanities Press. 1965.
Lokalisering: Det Kongelige bibliotek.

Meyerhoff, Hans
Time in literature. Berkeley. University of California Press. 1955
Lokalisering: Roskilde Universitetsbibliotek

Møller, Hans Henrik.
Erindringens form.
Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.

Møller, Margrete.
Marcel Proust. P. Haase & Søns Forlag. København. 1939.
Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.

Müller, Fr. (1858-1941)

Münsterberg, H. (1863-1916)

Painter, George D.
Marcel Proust, A Biography. Penguin Books. 1983.
Lokalisering: Egen bogreol.

Parris, Leslie. (Redaktør) The Pre-Raphaelites. Tate Galleri publications. London. 1984. Genoptryk
1994.
Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.

Pilkington, Anthony Edward
Bergson and his influence: A reassessment. London. Cambridge University Press. 1976
Lokalisering: Det Kongelige bibliotek.

Proust, Marcel. (1871-1922)
Contre Sainte-Beuve précédé de Pastiche et mélanges et suivi de Essais et articles. Paris. Éditions

- Gallimard.1971.
Lokalisering: Det Kongelige bibliotek.
- Ravaisson,Felix.(1813-1900)
- Ribot,Th.(1839-1916)
- Rorty, Richard.
Contingency, Irony, and Solidarity. Cambridge University Press. Cambridge. 1989.
Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek
- Ruhe, Algot.
Henri Bergson. Tankesättet Bergson i dess grunddrag.Stockholm. Wahlström & Widstrand. 1914.
Lokalisering: Egen bogreol.
- Rørdam, E.(Redaktør)
Hagerups Illustrerede Konversationsleksikon.
7.bind. Tredie gennemsete udgave.H. Hagerups Forlag. København. 1924.
Lokalisering: Egen Bogreol.
- Schopenhaur, Arthur.(1788-1860)
Världen som vilja och föreställning.I to bind.Stockholm. Albert Bonniers förlag. 1916.
Lokalisering: Folkebibliotekernes depotbibliotek.
- Spencer, Herbert. (1820-1903)
- Schwartz, .(1892-)
- Taine,Hippolyte. (1828-1893)
- Thomsen, Hans Hagedorn.
Litterær tid.Øjeblik og gentagelse som æstetiske og eksistentielle strukturer. Odense Universitetsforlag.
Odense. 1990.
Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.
- Todorov, Tzvetan.
Den fantastiske litteratur - en indføring. Forlaget Klim. Århus 1989.
Lokalisering: Egen bogreol
- Tygstrup, Frederik.
Erfaringens fiktion. Essay om romanens form. Tiderne Skifter. København. 1992.
Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.
- Ward, J. (1843-1925)
- Wegener, Mogens.
Glimt af tidsbegrebets idehistorie.Mogens Wegeners forlag. Århus. 1992.
Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek.

Wendorff, Rudolf.
Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewusstseins in Europa. Westdeutscher Verlag. 1985.
Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek.

Wilbrand, H. (1851-)

Williams, Elizabeth A.
The physical and the moral. anthropology, physiology, and philosophical medicine in France 1750-1850. Cambridge University Press New York. 1994.
Lokalisering: Roskilde Universitetsbibliotek.

Wittgenstein, Ludwig.
Das Blaue Buch. Eine Philosophische Betrachtung (Das Braune Buch). Suhrkamp taschenbuch wissenschaft 505. Werkausgabe Band 5. Frankfurt am Main. 1984.
Lokalisering: Egen bogreol

Wittgenstein, Ludwig.
Über gewissheit. Suhrkamp taschenbuch wissenschaft 508, Werausgabe Band 8. Frankfurt am Main 1984.
Lokalisering: Egen bogreol

Wundt, Wilhelm Max. (1832-1920)

Faglitterære tidsskriftsartikler

Caranfa, Angelo.
Augustine and proust on time.
History of European Ideas.,
Nr. 7. Siderne 161-174. 1986.
Lokalisering: Udland

Carlo, William E.
Reductionism and Emergence: Mechanism and Vitalism revisited.
Proceedings. American Catholic Philosophical Association,
Nr. 40. Siderne 94-103. 1966.
Lokalisering: Udland

Conrad, Neal Ashley.
Inspirationen fra Proust.
Horisont. Nr. 4. Siderne 11-30. 1995.
Lokalisering: Egen bogreol.

Dunning, William V.
Reflections on Time
Journal of Aesthetic Education.

Nr. 26(1). Siderne 93-99. 1992.

Lokalisering: Udland

Fastrup, Anne.

At vare -om tiden og bevidstheden hos Henri Bergson.

Litteratur og Samfund. Nr. 45. Siderne 8-25. 1989.

Lokalisering: Egen bogreol.

Fleming, Bruce E.

Proust and Pierce, Time and Memory.

Philosophy and literature.

Nr.13. Siderne 127-133. 1989.

Lokalisering: Udland

Fizer, John.

Ingarden's pases, Bergson's duree reelle, and William James' stream: Metaphoric variants or mutually exclusive concepts on the theme of time.

Dialectics and Humanism.

Nr. 2. Siderne 33-48. 1975.

Lokalisering: Udland

Gross, David.

Bergson, Proust and the revaluation of memory.

International Philosophical Quarterly.

Nr. 25. Siderne 369-380. 1985.

Lokalisering: Udland

Gumbrecht, Hans Ulrich.

The dichotomy life/literature and its suspensions in historical time.

Graduate Faculty Philosophy Journal,

Nr. 11. Siderne 143-162. 1986.

Lokalisering: Udland

Harper, Ralph.

Remembering eternity: St Augustine and Proust.

Thought. Nr. 34. Siderne 569-606.1959.

Lokalisering: Udland

Lachance, Louis.

The philosophy of language.

Thomist.

Nr. 4. Siderne 547-588. 1942.

Lokalisering: Udland

Ledermann, E. K.

The Inscrutable Elan Vital

Explorations in Knowledge.

Nr. 7(1). Siderne 12-18. 1990.

Lokalisering: Udland

Malpas, Jeff.

A Taste of Madeleine: Notes Toward a Philosophy of Place.

International Philosophical Quarterly.

Nr. 34(4). Siderne 433-451.1994.

Lokalisering: Udland

Morrison, James C.

Proust and phenomenology.

Man Word. Nr. 1. Siderne 604-617. 1968.

Lokalisering: Udland

Negroni, Bruno.

Schopenhauer und Proust.

Schopenhauer Jahr. Nr. 61. Siderne 104-126. 1980.

Lokalisering: Udland

Petersen, Jes.

Marcel Proust. I anledning af 100 års dagen for digterens fødsel 10. juli 1871.

Dansk udsyn. Årgang 51. Siderne 344-355. 1971.

Lokalisering: Det Nordjyske landsbibliotek

Pflug, Gunther.

The development of historical method in the eighteenth century. History and Theory, Beiheft nr. 11,

Siderne 1-23. 1971.

Lokalisering: Udland

Phillips, D. C.

Organicism in the late nineteenth and early twentieth centuries.

Journal of the history of ideas,

Nr. 31, Siderne 413-432. 1970.

Lokalisering: Udland

Poteat, William H.

Memory and Imagination

Listening,

Nr. 29(1), Siderne 70-92. 1994.

Lokalisering: Udland

Sacksteder, William.

Contemporaneity.

Thought, Nr. 40, Siderne 529-548. 1965.

Lokalisering: Udland

Sheldrake, Rupert.

Three approaches to biology.2.del. Vitalism.

Theoria to Theory,

Nr. 14, Siderne 227-240. 1981.

Lokalisering: Udland

Simmel, Georg.
Individualismens former.
Slagmark. Nr. 15. Siderne 2-10.1990.
Lokalisering: Aalborg Universitetsbibliotek

Singer Jr, Edgar. A.
Mechanism, Vitalism, Naturalism.
Philosophy of science,
Nr.13, Siderne 81-99. 1946.
Lokalisering: Udland

Soergel, Dagobert.
Indexing and Retrieval Performance: The Logical Evidence. Journal of the american society for
information science. Nr. 45(8). 1994. Siderne 589-599
Lokalisering: Egen bogreol

Tygstrup, Frederik.
Den monstrøse roman
Tidsskriftet Passage nr.13. 1993.
Lokalisering: Det Nordjydske landsbibliotek

Goldbæk, Henning (Redaktør)
Ny poetik. Tidsskrift for litteraturvidenskab. Nr.5. 1995.
Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek

Unamuno, Miguel de.
Niebla. Ediciones Cátedra. Madrid 1990. Heri: "Pirandello y yo". Publiceret første gang i La Nación.
Buenos Aires. 15. Juli 1923.

Lokalisering: Egen bogreol.

Wegener, Mogens.
Kontroversen Bergson-Einstein.
Paradigma. Årgang 3. Nr. 2. Siderne 31-40. 1989.
Lokalisering: Egen bogreol.

Wegener, Mogens.
Et bidrag til afklaring af tidsbegrebet.
Philosophia. Årgang 11.Nr.1/2. Siderne 38-55. 1983.
Lokalisering: Århus Kommunes Biblioteker

Zephir, Jacques J.
Nature et fonction de la Memoire dans A la recherche du temps perdu.
Philosophiques. Siderne 147-168. 1990.
Lokalisering: Udland

Grå litteratur.

Bregnballe, Jens Peter. (1964-)

Den solipsistiske labyrint i "Det oversvømmede hus". 4. semesteropgave ved Danmarks biblioteksskole, Aalborg afdeling. 1995.

Lokalisering: Egen bogreol.

Raahauge, Anders.

Billedernes tekster. Magisterkonferensafhandling i litteraturvidenskab. Københavns Universitet. 1987.

Lokalisering: Det kongelige bibliotek. Uerholdelig.

Riis, Torben.

Henri Bergsons litterære doktrin. Speciale til kandidateksamen i fransk. Københavns Universitet. 1985.

Lokalisering: Det kongelige bibliotek.

Uerholdelig.

Rosenstand, Nina.

Henri Bergsons filosofi med særligt henblik på dens betydning for nogle nutidige filosoffer.

Prisopgave. Filosofi A. Københavns Universitet. 1978.

Lokalisering: Det kongelige bibliotek.

Skønlitteratur.

Amis, Martin.

Tidens pil eller overgrebets natur. Samlerens Forlag. Viborg. 1992.

Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek

Eliot, T.S. The waste land. Penguin Books. 1989.

Lokalisering: Egen bogreol.

Hernandez, Felisberto. (1902-1963)

Det oversvømmede hus. På dansk ved Uffe Harder. Arena Forfatterens Forlag. Viborg. 1980.

Eller

La Casa inundada y otros cuentos, editorial Lumen, Barcelona, 1975.

Lokalisering: Egen bogreol.

Joyce, James. (1882-1941)

Ulysses. Penguin Modern Classics. Aylesbury, Bucks. 1982.

Lokalisering: Egen bogreol.

Lightman, Alan.

Einsteins drømme. På dansk ved Johannes Riis. København. Samlerens Forlag. 1993.

Lokalisering: Det Nordjydske Landsbibliotek

Madsen, Svend Åge.
Lad Tiden gå. København. Samlerens Bogklub 1987.
Lokalisering: Egen bogreol.

Mallarmé, Stéphane. (1842-1898)
The Poems. A bilingual edition. Translated with an introduction by Keith Bosley. Penguin Books.
Harmondsworth, Middlesex. 1977.
Lokalisering: Egen bogreol.

Pound, Ezra.
Selected poems 1908-1959. Faber & Faber. 1975.
Lokalisering: Egen bogreol.

Proust, Marcel. (1871-1922)
På sporet efter den tabte tid. Vejen til Swann. På dansk ved Chr. Rimestad. Munksgaard / Rosinante.
København. 1994.
Lokalisering: Egen bogreol.

Proust, Marcel. (1871-1922)
På sporet efter den tabte tid. I et rosenflor af unge piger. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard /
Rosinante. København. 1994.
Lokalisering: Egen bogreol.

Proust, Marcel. (1871-1922)
På sporet efter den tabte tid. Vejen til Guermantes. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard /
Rosinante. København. 1994.
Lokalisering: Egen bogreol.

Proust, Marcel. (1871-1922)
På sporet efter den tabte tid. Sodoma og Gomorrha. På dansk ved Kaj Friss Møller og C.E. Falbe-
Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994.
Lokalisering: Egen bogreol.

Proust, Marcel. (1871-1922)
På sporet efter den tabte tid. Albertine. På dansk ved Tom Smidth. Munksgaard / Rosinante.
København. 1994.
Lokalisering: Egen bogreol.

Proust, Marcel. (1871-1922)
På sporet efter den tabte tid. Forladt af Albertine. På dansk ved Helmer Engel. Munksgaard / Rosinante.
København. 1994.
Lokalisering: Egen bogreol.

Proust, Marcel. (1871-1922)
På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard /
Rosinante. København. 1994.
Lokalisering: Egen bogreol.

Proust, Marcel. (1871-1922)

Noveller. Hasselbalchs Kulturbibliotek.Nr.6 På dansk ved Kjeld Elfelt. København. Steen Hasselbalchs forlag. 1956.

Lokalisering: Egen bogreol.

Woolf, Virginia.

Mrs. Dalloway. Penguin Books.1992.

Lokalisering: Egen bogreol.

Woolf, Virginia.

Orlando: a biography. Penguin Books. 1993.

Lokalisering: Egen bogreol

Rimbaud, Arthur. (1854-1891) En engel i hænderne på en barber. Dansk gendigtning af Rolf Gjedsted. Husets Forlag/S.O.L. Århus 1991.

Lokalisering: Egen bogreol

Yeats, W.B. Collected poems. Arena. 1990.

Lokalisering: Egen bogreol

Film.

1. Filmtittel: Un amour de Swann. (Swanns kærlighedshistorie), Forlæg: Efter Marcel Prousts arbejde. Edition Gallimard., Adaptation og instruktion: Volker Schlöndorff.År: 1993. Format:110 m.m., Musik: Hans Werner Henze m.fl..Montage: Françoise Bonnot.Image: Sven Nykvist a.s.c. Scenario: Peter Brook m.fl. Produktion: Margaret Menegas, Les Films du Losange. Skuespillere: Alain Delon i rollen som Baron de Charlus, Jeremy Irons i rollen som Swann. Optaget fra Danmarks Radio kanal 1. Stillfotos er udvalgt fra videooptagelsen og elektronisk bearbejdet og indsat som TIF-filer i dokumentet.

Internetdokumenter.

1. Billedet af Madeleinekagerne er hentet ned fra internettet som GIF fil og importeret til tekstbehandlingsprogrammet fra: <http://www.well.com/user/vision/proust/food5.html>
2. Maleriet af Caspar David Friedrich Er hentet ned fra Internettet som JPG fil og importeret til tekstbehandlingsprogrammet fra Web Museum, Paris fra: <Http://sunsite.unc.edu/wm/paint/auth/friedrich/>
3. Panopticonbilledet er hentet ned fra internettet som GIF fil og importeret til tekstbehandlingsprogrammet fra: <http://www.rtvf.nwu.edu/classroom/E84/SURV2.html>

Slutnoter

- [1] The Pre-Raphaelites. edited by Leslie parris. Tate Galleri publications. London. 1984. Genoptryk 1994.ISBN. 1854371444. Side 233-234
og
Dante Alighieri. Den Guddommelige komedie. Andet bind. Skærsilden. Oversat af knud Hee Andersen. København G.E.C. Gads Forlag. 1963. siderne 21 og 25 og 175
- [2] Lucretius Carus, Titus. Livet og døden / af Lucretis; med indledning og noter ved A. Kragelund; oversat af Axel Juel. -gyldendal, 1950 (side 114)
- [3] Lyrik. Gyldendals Bibliotek Verdenslitteratur. Bind 40. Gyldendal. København. 1967. Side 250.
- [4] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994.Side 199
- [5]Wittgenstein, Ludwig. Das Blaue Buch. Eine Philosophische Betrachtung (Das Braune Buch). Suhrkamp taschenbuch wissenschaft 505. Werkausgabe Band 5. Frankfurt am Main. 1984. Side 51
- [6] Amis, Martin. Tidens pil eller overgrebets natur. Samlerens Forlag. Viborg. 1992
- [7] Lightman, Alan. Einsteins drømme. På dansk ved Johannes Riis. København. Samlerens Forlag. 1993
- [8] Madsen, Svend Åge. Lad Tiden gå. København. Samlerens Bogklub 1987.
- [9] Hernández, Felisberto. La Casa inundada y otros cuentos, editorial Lumen, Barcelona, 1975
- [10] Adorno W. Theodor. minima Moralia. Reflektioner fra det beskadigede liv. Modtryk. Aarhus. 1987. side32
- [11] Eliot, T.S.The waste land. Penguin Books. 1989.
- [12]Pound, Ezra. Selected poems 1908-1959. Faber & Faber. 1975.
- [13] Woolf, Virginia. Mrs. Dalloway. Penguin Books.1992 og Orlando: a biography. Penguin Books. 1993
- [14] Yeats, W.B.Collected poems. Arena. 1990.
- [15] Joyce, James. Ulysses. Penguin Modern Classics. Aylesbury, Bucks. 1982.
- [16] Painter, george D. Marcel Proust, A Biography. Penguin Books. 1983. side 65.
- [17] Painter, george D. Marcel Proust, A Biography. Penguin Books. 1983. side 76.

- [18] Feyrabend, Paul. Against method. Verso edition. fifth impression. London. 1984. side 33.
- [19] Hjørland, Birger. Emnerepræsentation og informationssøgning. Bidrag til en teori på kundskabsteoretisk grundlag. 2. oplag. 1993
- [20] Kuhn, Thomas S. The structure of scientific revolutions. 2nd ed. Chicago. University Press 1970
- [21] Soergel, Dagobert. Indexing and Retrieval Performance: The Logical Evidence. Journal of the American Society for Information Science. 45(8). 1994. Siderne 589-599
- [22] Billedet er hentet ned fra Internettet som JPG fil og importeret til Tekstbehandlingsprogrammet fra Web Museum, Paris <http://sunsite.unc.edu/wm/paint/auth/friedrich/>
- [23] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af Kort K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. Fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. Vintens forlag. København 1980. Side XXXVI.
- [24] Painter, George D. Marcel Proust, A Biography. Penguin Books. 1983.
- [25] Biddis, Michael D. Massernes tidsalder. Samfund og ideer i Europa 1870-1970. Nyt nordisk forlag Arnold Busck. 1979. Side 119.
- [26] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af Kort K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. Fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. Vintens forlag. København 1980.
- [27] Bergson, Henri. Intuition och Intelligens. Inledning till metafysiken av Henri Bergson. Med ett förord av Axel Herrlin. Till svenska av Algot Ruhe. Stockholm. Wahlström & Widstrand. 1911.
- [28] Bergson, Henri. Bergson. De store tænkere. Indledning, oversættelse og noter ved Peter Kemp. Munksgaard. København. 1996.
- [29] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 2.
- [30] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 4.
- [31] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 5.
- [32] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 5.

- [33] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 7.
- [34] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 8.
- [35] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 10.
- [36] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 11.
- [37] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 12.
- [38] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 14.
- [39] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 16.
- [40] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 20.
- [41] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 21.
- [42] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 23.
- [43] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 26.
- [44] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 29.

- [45] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 31.
- [46] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 32.
- [47] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 35.
- [48] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 36
- [49] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 40
- [50] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 48-49
- [51] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 52.
- [52] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 58.
- [53] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 59.
- [54] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 59.
- [55] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 62.
- [56] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 65.

- [57] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 68
- [58] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 73
- [59] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Siderne 77-78.
- [60] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Siderne 82-83.
- [61] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 90.
- [62] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 96.
- [63] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 96.
- [64] Hanna, Thomas. The bergsonian heritage. New York. Columbia University Press. 1962. Siderne 88-89.
- [65] Augustinus Aurelius. Augustins bekendelser.. København. Sankt Anskars forlag. 1988. 11. Bog.14. side 229
- [66] Augustinus Aurelius. Augustins bekendelser.. København. Sankt Anskars forlag. 1988. 11. Bog.27. side 240
- [67] Kemp, Peter. Tid og fortælling. Introduktion til Paul Ricœur. Aarhus Universitetsforlag. Århus 1995. Siderne 24-30.
- [68] Augustinus Aurelius. Augustins bekendelser.. København. Sankt Anskars forlag. 1988. 11. Bog.23. side 237
- [69] Augustinus Aurelius. Augustins bekendelser.. København. Sankt Anskars forlag. 1988. 11. Bog.14. side 229
- [70] Augustinus Aurelius. Augustins bekendelser.. København. Sankt Anskars forlag. 1988. 11. Bog.20. side 234

- [71] Caranfa, Angelo. Augustine and proust on time. History of European Ideas. Nr.7. 1986 Siderne 161-174.
- [72] Augustinus Aurelius. Augustins bekendelser.. København. Sankt Anskars forlag. 1988. 10. Bog.17. side 193
- [73] Augustinus Aurelius. Augustins bekendelser.. København. Sankt Anskars forlag. 1988. 11. Bog.14. side 229
- [74] Augustinus Aurelius. Augustins bekendelser.. København. Sankt Anskars forlag. 1988. 11. Bog.21. side 235
- [75] Kant Immanuel. Kritik der reinen vernunft. Band 1. Werkausgabe band III. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt am Main. I. auflage 1974. Side 79
- [76] Kant Immanuel. Kritik der reinen vernunft. Band 1. Werkausgabe band III. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt am Main. I. auflage 1974. Side 80
 Eller
 Kant, Immanuel. De store tænkere. Kant. Heri Delvis oversættelse af "Kritik der reinen Vernunft". Munksgaard. København 1996. Siderne 91-92.
- [77] Kant Immanuel. Kritik der reinen vernunft. Band 1. Werkausgabe band III. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt am Main. I. auflage 1974. Side 81
 Eller
 Kant, Immanuel. De store tænkere. Kant. Heri Delvis oversættelse af "Kritik der reinen Vernunft". Munksgaard. København 1996. Side 93
- [78] Kant Immanuel. Kritik der reinen vernunft. Band 1. Werkausgabe band III. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt am Main. I. auflage 1974. Side 81
 Eller
 Kant, Immanuel. De store tænkere. Kant. Heri Delvis oversættelse af "Kritik der reinen Vernunft". Munksgaard. København 1996. Side 93.
- [79] Kant Immanuel. Kritik der reinen vernunft. Band 1. Werkausgabe band III. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt am Main. I. auflage 1974. Side 81
 Eller
 Kant, Immanuel. De store tænkere. Kant. Heri Delvis oversættelse af "Kritik der reinen Vernunft". Munksgaard. København 1996. Side 93
- [80] Kant Immanuel. Kritik der reinen vernunft. Band 1. Werkausgabe band III. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt am Main. I. auflage 1974. Side 83
 Eller
 Kant, Immanuel. De store tænkere. Kant. Heri Delvis oversættelse af "Kritik der reinen Vernunft". Munksgaard. København 1996. Side 95.
- [81] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 174

- [82] Kant Immanuel. Kritik der reinen Vernunft. Band 1. Werkausgabe band III. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt am Main. I. auflage 1974. side 86
Eller
Kant, Immanuel. De store tænkere. Kant. Heri Delvis oversættelse af "Kritik der reinen Vernunft". Munksgaard. København 1996. Side 96
- [83] Lindsay, A. D. The Philosophy of Bergson. Kennikat Press, Inc. / Port Washington, N.Y. 1968. Siderne 1-15.
- [84] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En foretale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 167.
- [85] Williams, Elizabeth A. The physical and the moral. Anthropology, physiology, and philosophical medicine i France, 1750-1850. Cambridge University Press. 1994
- [86] Hanna, Thomas. The bergsonian heritage. New York. Columbia University Press. 1962. Side 84
- [87] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 24
- [88] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 14
- [89] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 57-58
- [90] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 46
- [91] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En foretale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 123-124
- [92] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 15
- [93] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 13
- [94] Bergson, Henri. Dreams. B.W. Huebsch, New York, 1914. (Oversættelse af Le Rêve fra 1901) S.33-35. Citeret hos Fromm, Erich. Det glemte sprog. En orientering i forståelsen af drømme eventyr og myter. Oversat af Mogens Boisen. Hans Reitzels forlag. København. 1982. side 111.
- [95] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 58

- [96] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En fortale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 139
- [97] Bergson, Henri. Dreams. B.W.Huebsch, New York, 1914. (Oversættelse af Le Rêve fra 1901) S.33-35. Citeret hos Fromm, Erich. Det glemte sprog. En orientering i forståelsen af drømme eventyr og myter. Oversat af Mogens Boisen. Hans Reitzels forlag. København. 1982. side 111.
- [98] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 48
- [99] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 12
- [100] Bergson, Henri. Intuition og verdensanskuelse. Oversat af Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1914. Side 8
- [101] Filmtittel: Un amour de Swann. (Swanns kærlighedshistorie), Forlæg: Efter Marcel Prousts arbejde. Edition Gallimard., Adaptation og instruktion: Volker Schlöndorff. År: 1993. Format: 110 m.m., Musik: Hans Werner Henze m.fl.. Montage: Françoise Bonnot. Image: Sven Nykvist a.s.c. Scenario: Peter Brook m.fl. Produktion: Margaret Menegas, Les Films du Losange. Skuespillere: Alain Delon i rollen som Baron de Charlus, Jeremy Irons i rollen som Swann.
- [102] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 187.
- [103] Bergson, Henri. Den skabende udvikling. Autoriseret oversættelse ved Knud Ferlov. G.E.C. Gads forlag. København 1915. Siderne 263 -264.
- [104] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 207.
- [105] Beckett, Samuel. Proust. På dansk ved Niels O. Hass. Fredensborg. Forfatterens forlag Arena. 1965.
- [106] Rorty, Richard. Contingency, Irony, and Solidarity. Cambridge University Press. Cambridge 1989.
- [107] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 344
- [108] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 159.
- [109] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 160.
- [110] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 162

- [111] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 163
- [112] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 166
- [113] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 166
- [114] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 174
- [115] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 174
- [116] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 174
- [117] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 175
- [118] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 175
- [119] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 175
- [120] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 175
- [121] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 177
- [122] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Siderne 178-179
- [123] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 181
- [124] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 182-183
- [125] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 183
- [126] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 184

- [127] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 186
- [128] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 189
- [129] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 189
- [130] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 190
- [131] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 191
- [132] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 172
- [133] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 193
- [134] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 193
- [135] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 194
- [136] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 198
- [137] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 199
- [138] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 199
- [139] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 199
- [140] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 200
- [141] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 213
- [142] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 201

- [143] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 184
- [144] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 201
- [145] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 202
- [146] Kant, Immanuel. Kritik der Urteils kraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhkamp taschenbuch wissenschaft 57. 1974. § 46-49.
- [147] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 192
- [148] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 203
- [149] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 203
- [150] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 205
- [151] Kant, Immanuel. Kritik der Urteils kraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhkamp taschenbuch wissenschaft 57. 1974. §§ 6-8.
- [152] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 207
- [153] Kant, Immanuel. Kritik der Urteils kraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhkamp taschenbuch wissenschaft 57. 1974.
- [154] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 199
- [155] Kant, Immanuel. Kritik der Urteils kraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhkamp taschenbuch wissenschaft 57. 1974. § 2
- [156] Kant, Immanuel. Kritik der Urteils kraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhkamp taschenbuch wissenschaft 57. 1974. § 4.
- [157] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 235
- [158] Kant, Immanuel. Kritik der Urteils kraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhkamp taschenbuch wissenschaft 57. 1974. §23

- [159] Kant, Immanuel. Kritik der Urteilkraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhkamp taschenbuch wissenschaft 57. 1974. §§ 26-27.
- [160] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 189
- [161] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 215
- [162] Kant, Immanuel. Kritik der Urteilkraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhkamp taschenbuch wissenschaft 57. 1974. § 28.
- [163] Kant, Immanuel. Kritik der Urteilkraft. Werkausgabe in zwölf Bänden. Band X. Suhkamp taschenbuch wissenschaft 57. 1974. § 29
- [164] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 345.
- [165] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 208
- [166] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 208
- [167] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 211
- [168] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 211
- [169] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 214
- [170] Painter, George D. Marcel Proust, A Biography. Penguin Books. 1983. Siderne xiii og xiv.
- [171] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 214
- [172] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 214
- [173] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 215
- [174] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 215
- [175] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 217

- [176] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 218
- [177] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 218
- [178] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 219
- [179] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 220
- [180] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Siderne 221-222
- [181] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 241
- [182] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 225
- [183] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 226
- [184] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 227
- [185] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En foretale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 82
- [186] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 228
- [187] Hagerups Illustrerede Konversationsleksikon. 7. bind. Tredie gennemsete udgave. H. Hagerups Forlag. København. 1924
- [188] Bergson, Henri. Det umiddelbare i bevidstheden. En studie over det umiddelbart givne i de sjælelige virksomheder og tilstande. Oversat af K. Kortsen. Introduktion af Nina Rosenstand. En foretale af Harald Høffding. Stjernebøgernes kulturbibliotek. København. Vinten. 1980. Side 96.
- [189] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 240
- [190] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 239
- [191] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 239

- [192] Panopticonbilledet er hentet fra internettet og importeret til tekstbehandlingsprogrammet som GIF fil på: <http://www.rtvf.nwu.edu/classroom/E84/SURV2.html>
- [193] Benjamin, Walter. Fortælleren og andre essays. På dansk ved Peter Kirkegaard, Peter Madsen og Arno Victor Nielsen. Udvalg og forord ved Peter Madsen. Moderne Tænkere. Gyldendal. København.1996 Side 71.
- [194] Benjamin, Walter. Fortælleren og andre essays. På dansk ved Peter Kirkegaard, Peter Madsen og Arno Victor Nielsen. Udvalg og forord ved Peter Madsen. Moderne Tænkere. Gyldendal. København.1996 Side 70.
- [195] Joyce, James. Ulysses. Penguin Modern Classics. Aylesbury, Bucks. 1982. Siderne 659-704.
- [196] Proust, Marcel. Contre Sainte-Beuve précédé de Pastiche et mélanges et suivi de Essais et articles. Paris. Éditions Gallimard.1971.
- [197] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Vejen til Swann. På dansk ved Chr. Rimestad. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 12
- [198] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 17
- [199] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 25
- [200] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 9
- [201] Adorno W. Theodor. minima Moralia. Refleksioner fra det beskadigede liv. Modtryk. Aarhus. 1987. Side 176.
- [202] Proust, Marcel. (1871-1922) Contre Sainte-Beuve précédé de Pastiche et mélanges et suivi de Essais et articles. Paris. Éditions Gallimard.1971.
- [203] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 45
- [204] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 251
- [205] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 159.
- [206] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Vejen til Swann. På dansk ved Chr. Rimestad. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 11 og side 397.
- [207] Billedet af Madeleinekagerne er hentet ind fra internettet som GIF fil og importeret til tekstbehandlingsprogrammet på: <http://www.well.com/user/vision/proust/food5.html>

- [208] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 171
- [209] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Vejen til Swann. På dansk ved Chr. Rimestad. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Siderne 52-53.
- [210] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Vejen til Swann. På dansk ved Chr. Rimestad. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 53.
- [211] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Vejen til Swann. På dansk ved Chr. Rimestad. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 54-55
- [212] Girard, René. Narrative Discourse. Basil Blackwell. Oxford. 1980. Siderne 86-94.
- [213] Brée, Germaine. Marcel Proust and the deliverance from time. Oversat af C.J. Richards og A.D. Truitt. New Brunswick. Rutgers University Press. 1968. Side 20.
- [214] Meyerhoff, Hans. Time in literature. Berkeley, University of California Press. 1955. Side 5.
- [215] Meyerhoff, Hans. Time in literature. Berkeley, University of California Press. 1955. Side 10.
- [216] Lukács, Georg. Romanens teori. Et historiefilosofisk essay om den store epiks former. Oversat af Rolf Reitan. Klim. Århus. 1994. Side 137.
- [217] Lukács, Georg. Romanens teori. Et historiefilosofisk essay om den store epiks former. Oversat af Rolf Reitan. Klim. Århus. 1994. Side 140.
- [218] Lukács, Georg. Romanens teori. Et historiefilosofisk essay om den store epiks former. Oversat af Rolf Reitan. Klim. Århus. 1994. Side 23.
- [219] Lukács, Georg. Romanens teori. Et historiefilosofisk essay om den store epiks former. Oversat af Rolf Reitan. Klim. Århus. 1994. Side 28.
- [220] Proust, Marcel. På sporet efter den tabte tid. Den genfundne tid. På dansk ved C.E. Falbe-Hansen. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 189
- [221] Descombes, Vincent. Proust, Philosophy of the novel. Translated by Catherine Chance Macksey. Stanford University Press. Stanford 1992. Siderne 135-139
- [222] Habermas, Jürgen. Kleine Politische Schriften. I-IV. Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main 1981. Heri: Die Moderne - Ein unvollendetes Projekt.
- [223] Goldbæk, Henning (Redaktør) Ny poetik. Tidsskrift for litteraturvidenskab. Nr. 5. 1995. Side 5.
- [224] Wendorff, Rudolf. Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewusstseins in Europa. Westdeutscher Verlag. 1985. side 427.
- [225] Wendorff, Rudolf. Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewusstseins in Europa. Westdeutscher Verlag. 1985. side 428.

- [226] Wendorff, Rudolf. *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewusstseins in Europa*. Westdeutscher Verlag. 1985. siderne 428-429
- [227] Biddis, Michael D. *Massernes tidsalder. Samfund og ideer i Europa 1870-1970*. Nyt nordisk forlag Arnold Busck. 1979. siderne 79-104.
- [228] Biddis, Michael D. *Massernes tidsalder. Samfund og ideer i Europa 1870-1970*. Nyt nordisk forlag Arnold Busck. 1979. Side 136.
- [229] Biddis, Michael D. *Massernes tidsalder. Samfund og ideer i Europa 1870-1970*. Nyt nordisk forlag Arnold Busck. 1979. Side 107.
- [230] Biddis, Michael D. *Massernes tidsalder. Samfund og ideer i Europa 1870-1970*. Nyt nordisk forlag Arnold Busck. 1979. Side 108.
- [231] Conrad, Neal, Ashley. *Inspirationen fra Proust*. Horisont. Nr. 4. Maj 1995. Siderne 11-12
- [232] Biddis, Michael D. *Massernes tidsalder. Samfund og ideer i Europa 1870-1970*. Nyt nordisk forlag Arnold Busck. 1979. Side 113.
- [233] Rimbaud, Arthur. *En engel i hænderne på en barber*. Dansk gendigtning af Rolf Gjedsted. Husets Forlag/S.O.L. Århus 1991. *Digtet Delirium II. Ordets alkymi*. Side 76.
- [234] Mallarmé, Stéphane. *The Poems. A bilingual edition*. Translated with an introduction by Keith Bosley. Penguin Books. Harmondsworth, Middlesex. 1977. *Digtet Brise marine*. Siderne 90-91.
- [235] Fink, Hans. *Grænser for rationalitet*. Aarhus Universitetsforlag, Århus, 1987, Heri: Jørgen Østergård Andersen. *Andethed og antropologi*. Side 200-204.
- [236] Rorty, Richard. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press. Cambridge 1989. Side 39.
- [237] Rorty, Richard. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press. Cambridge 1989. Side 27
- [238] Rorty, Richard. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press. Cambridge 1989. Siderne 27-28
- [239] Simmel, Georg. *Individualismens former*. Slagmark. Nr. 15. Side 7. 1990.
- [240] Proust, Marcel. (1871-1922) *På sporet efter den tabte tid*. Forladt af Albertine. På dansk ved Helmer Engel. Munksgaard / Rosinante. København. 1994. Side 78.
- [241] Wittgenstein, Ludwig. *Über gewissheit*. Suhrkamp taschenbuch wissenschaft 508, Werausgabe Band 8. Frankfurt am Main 1984.
- [242] Rorty, Richard. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press. Cambridge 1989. Siderne 39-40

[243] Descombes, Vincent. Proust, Philosophy of the novel. Translated by Catherine Chance Macksey. Stanford University Press. Stanford 1992. Siderne 78-79.

[244] Todorov, Tzvetan. Den fantastiske litteratur - en indføring. Forlaget Klim. Århus 1989. Side 153.

[245] Paradigma. 3. Årgang nr. 2. Marts 1989. Heri: Mogens Wegener. Kontroversen Bergson-Einstein. Siderne 31-40.

[246] Unamuno, Miguel de. Niebla. Ediciones Cátedra. Madrid 1990. Heri: "Pirandello y yo". Side 84. Publiceret første gang i La Nación. Buenos Aires. 15. Juli 1923.

[247] Bregnballe, Jens Peter. Den solipsistiske labyrint i "Det oversvømmede hus". 4. semesteropgave ved Danmarks biblioteksskole, Aalborg afdeling. 1995.
